

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Є.П.Шаталіна

СЕЛЯНСЬКІ ВИСЕЛКИ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (1928-1932 рр.)

Київ 1997

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Є.П.Шаталіна

СЕЛЯНСЬКІ ВИСЕЛКИ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (1928-1932 рр.)

Київ 1997

Шталіна Євгенія Платонівна — к.і.н., с.н.с. відділу історії
України 20-30-х рр. ХХ ст.

Зроблено спробу висвітлити одну із малодосліджених сторінок депортації селянства в межах України під час колективізації.

Розраховано на науковців, викладачів, студентів, учнів та всіх, хто цікавиться і досліджує проблеми колективізованого села.

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор),
О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко,
В.С.Коваль, М.В.Коваль, О.І.Ганжа (відповідальний секретар),
Н.А.Шип, І.С.Хміль.

Коректор С.М.Пільчевська
Оригінал-макет підготував В.В.Дрозденко
Набір підготувала Н.В.Шостик

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Висвітлюване питання на перший погляд видається локальним у надто широкому спектрі проблем історії колективізації, історичної долі селянства України після перевороту 1929 р., названого з “легкої руки” Сталіна “роком великого перелому”. Дійсно, цей “перелом” призвів, зрештою, до розселяннювання, наслідки якого суспільство відчувало впродовж кількох десятиріч. Із виробника - продавця товарного зерна на ринку селянин перетворився в його державно-планового здавальника, позбувшись власності на засоби виробництва й результати хліборобської праці.

Широкий громадський інтерес до історичного минулого України взагалі і до проблем села 20-30-х років зокрема, стрижнем яких була колективізація, зумовив необхідність переосмислення пройденого шляху. Це, звичайно, не означає, що необхідно змінити акценти - коли раніше все “хвалили”, то тепер треба все “гудити” (а така тенденція, на жаль, має місце). У цьому немає потреби. Історія селянства 30-х років настільки драматична, що не потребує ні прикрашення, ні очорнення чи ще якогось спотворення. Інакше можна потрапити у трясовину нової міфологізації давнього минулого, а це - неприпустимо. Слід відтворювати історію такою, якою вона була. Чітке дотримання принципу історизму дає можливість уникнути не тільки модернізації історії, але й інших прикрих помилок.

Предметом даного дослідження є процес утворення та

ізоляції на так званих виселках певної категорії селянства. Тут не йдеться ні про спецпоселенців, згідно з нормами кримінального кодексу, ні про переселенську політику на далекі вільні (колонізовані) землі на добровільних засадах. Тому не слід плутати вживаний тут термін “виселенство”, що стосується безпосередньо організації виселків. Адже селян дійсно адміністративно-примусово виселяли (переселяли) на спеціально відведені земельні ділянки, але тільки в межах України. Це була каральна акція, внаслідок проведення якої частина селянства зосереджувалася у своєрідних резерваціях з обмеженими правами щодо умов життя й господарювання.

Враховуючи специфічність і навіть, на наш погляд, оригінальність досліджуваної теми у контексті загальнодержавної політики, важливо максимально обнародувати матеріали тих років, щоб показати сучасному читачеві реалії життя сталінської доби, спростувати будь-які тлумачення “справа” чи “зліва”, чи просто невігласів, а інколи й свідомих “інтерпретаторів” історії.

Отже, з огляду на тематичну спрямованість дослідження, доцільно, на наш погляд, запропонувати таку його структуру: вступ, загальні передумови антиселянської стратегії і тактики, а також політику в дії, що, по суті, означало її практичне здійснення. Висновки підсумовують дослідження.

ВСТУП

Коли виникає питання, за що депортували селян, то маються на увазі не тільки судові процеси як такі (це, до речі, окрема проблема), але й адміністративні заходи, бо підґрунтя було одне - соціально-економічна, суспільно-політична, морально-психологічна обстановка, в якій застосовувалися методи впливу, тиску селян і їх покарання.

Складовою частиною репресивної політики й практики сталінізму в українському селі було виселенство. Це одна з недостатньо досліджених сторінок селянської історії під час підготовки й проведення суцільної колективізації. Це зрозуміло, донедавна мало місце лише всебічне вихваляння перемог колгоспного ладу.

Втім, переваги общинного господарювання, безумовно, були, про що свідчить і досвід поколінь, а також те, що таким шляхом у той чи інший спосіб пішла більшість країн з їх асоційованим господарюванням. Але сама основа скооперованої праці настільки спотворювалася ідеологією і політикою можновладців сталінського часу, що не тільки була далекою від втілення, але й призвела до зворотних наслідків.

голоду 1931-1933 рр. Незаперечним є факт, що колективізування відбулося не на засадах власництва, а навпаки - шляхом відчуження від нього. До речі, ще у 20-х роках частина селян-власників самотужки об'єднувалася у кооперативні господарства (коопгоспи), які, однак, нещадно розганялися як "псевдокооперативи". Втім, це вже окрема, маловисвітлена тема, і її розробка ще попереду.

То ж чи могли навіть сумлінні дослідники, що знали істину, але свідомо закривали очі на заборонену тему, без ризику для своєї професійної та особистої долі подати історичну правду? Звичайно, ні. Така праця науковця ніколи б не побачила світу. Об'єктивно-критичний аналіз режиму 20-30-х років вважався підступно-наклепницьким щодо політики того часу взагалі, колгоспного будівництва, зокрема. Більше того, будь-які спроби на противагу звичній хвальбі "лінії" "протягнути" її негативні риси кваліфікувалися як антирадянщина. Тому і зображувалося в науковій літературі все тільки в позитивному, прогресивному плані як переможно-передове, отже, однобічно. Зворотний "бік

медалі” залишався у затінку, бо існування держави сталінського зразка відсувалося в бік. Адже вона ототожнювалася з соціалізмом, радянською владою, соціальною справедливістю, народовладдям тощо. Насправді це не відповідало дійсності. Були лише привабливі ідеї, гасла, наміри, співзвучні прагненням людей, якими прикривалися беззаконня, насильство й репресії.

Не стало винятком й виселенство селян. Начебто нічого “протизаконного” не відбувалося. Адже діяли такі законодавчі акти, які створювали видимість законності. Вони підпорядковувалися політичній спрямованості на ізоляцію різних верств селянства. Насправді ж це була фактична депортація селян за заздалегідь розробленими планами. Не мало значення “далеко” чи “близько” виселяти селян. Мета одна - позбавити їх не тільки землі, власності, але й зігнати з місця проживання, щоб і духу небажаних елементів не залишилося на селі.

Які саме верстви визначалися такими, з'ясуємо дещо пізніше. Але всі гілки влади узгоджували свої дії, щоб нічого випадкового у здійснюваних акціях не було. Хіба “просте” виселення селян за межі села, району, округу (області) з конфіскацією їх майна не було запрограмованим актом? Комплексний засіб репресивних дій, пристосований до вимог моменту, здійснювався у відповідності з усіма політичними настановами. У переддень і під час проведення суцільної колективізації стрижневими були, безумовно, питання землевпорядкування та землекористування. Будь-які протистояння з боку селян розцінювалися як антисоціалістичні виступи, що відповідним чином каралися.

Якщо не було підстав для кримінальних звинувачень селян, щоб за рішенням суду вислати їх до Сибіру, Казахстану, на Соловки чи в інші віддалені регіони Союзу, то вступали в

силу інші, здебільшого адміністративні чинники, щоб все ж таки виселити селян. Такі дії властей набули широкого розповсюдження і дістали у ті часи назву - селянські виселки. Хліборобів виселяли “недалеко” (не далі округу) на нові, спеціально відведені для цього землі. При цьому селян позбавляли майже всього (за винятком деяких побутових речей), придбаного ними за роки тяжкої праці: майна, засобів виробництва, реманенту, худоби, не кажучи вже про випестувану ними землю. Крім того, рушився усталений спосіб життя, все, до чого вони звикли на обжитому місці, нерідко успадкованому ще з прадідівських часів. Крім матеріальних втрат, неважко уявити моральний стан, психологічні, емоційні переживання людей, що раптово з незрозумілих для них причин опинилися вигнанцями. Але такою була реальна дійсність тієї доби, коли більш-менш заможні верстви, особливо настроєні проти колгоспів, підлягали дискримінації.

На новому, “виселенському” місці їм доводилося починати все спочатку, буквально з нуля - стягуватися на придбання реманенту, худоби, будувати хату, підсобні приміщення, культивувати землю тощо. Чимало селян не витримували труднощів, обмежувалися вирощуванням городини для прожиття. Необроблена земля пустувала, а нерідко від неї зовсім відмовлялися. До того ж на виселках райвиконками призначали комендантів. Отже, напівказармений режим був характерною рисою виселенства і став невід’ємною часткою способу життя вимушених новосельців.

Таким чином, висвітлюване питання хоча і здається вихопленим з проблем українського села 30-х років, проте є однією з тих істотних реальних краплин, в яких відбивалися загальні процеси розселення.

Саме тому важливо визначити, як відбувалася “місцева” депортація селян, яким був, висловлюючись сучасними термінами, механізм реалізації глобальних політичних задумів сталінізму щодо звичайних селян, приречених на виселенство за непокору, до речі, досить слабку порівняно з більш активними “протестантами”, що засилялися подалі від місць їх постійного проживання.

Всі структури влади координували свою діяльність, щоб чітко виконати владні настанови. За умов зміцнілого тоталітаризму визначальною ставала партійно-державна політика незалежно від реальних сподівань селянства. За нею стояла і відповідна практика властей усіх рівнів. Наявність розгалуженої системи каральних органів не тільки посилювала режим, але й служила надійним прикриттям для запроваджуваних заходів.

Якщо врахувати, що ніякого розділу повноважень гілок влади не існувало, бо переважав ідеологічно-політичний диктат, то цілком зрозуміло, чому йому підпорядковувалися всі структури й органи державної влади. Той факт, що вони діяли злагоджено, підтверджує їх взаємозалежність від визначеної “лінії”. Коли ж вона “коливалася” (а було й таке у вигляді тимчасових відступів чи вимушених спростувань), відповідно реагувати всі ланки влади, у тому числі, як не дивно, судові.

Таким чином, все “змішалось у радянському домі” під негативним знаком сталінізму. Тому відділити політику від практики неможливо, тим більше у законодавчому процесі. Та й закони хто готував? Ті ж самі можновладці-апаратники, що змінювали й вдосконалювали вже існуючі і народжували нові законодавчі акти відповідно до вимог часу.

Водночас слід наголосити й на тому, що у самому політичному курсі, спрямованому на насильство щодо селян,

вже закладалися основи репресивності. Бо хто ж з хазяйновитих селян, особливо середняків, добровільно відмовиться від налагодженого, більш-менш стабільного господарювання, щоб стрімголов кинутися у невідоме за своїми наслідками колективізоване майбутнє. Вистраждана віками мрія про землю, яку селянин одержав від радянської влади і нею ж тепер відбиралася, змушувала обережного, мудрого селянина не поспішати вирішувати свою долю. Та від нього у ті часи практично нічого не залежало - все вирішувала політика колективізації, яку буцімто не розумів "темний" селянин. Тому, мовляв, треба спочатку трохи натиснути, а потім нетямущі хлібороби самі оцінять переваги суспільного господарювання.

Однак так не сталося, тому з самого початку в ідею спотвореної колективізації закладалася своєрідна конфронтація між селянством і державою, між власництвом і усуспільненням, між реальною дійсністю і проголошеною політикою. Змінити таку ситуацію можна було тільки насильницьким шляхом, що і сталося, бо у кого була влада - у того і сила.

Таким чином, висвітлюючи "голгофу" українського селянства, важливо знати, як воно пройшло цей стражденний шлях, що спіткало його на цій дорозі, якими методами змушували його звернути з усталеного способу життя й господарювання. Виселенство було одним із заходів властей і стало окремою віхою у непростій і багатостраждальній селянській історії України.

ЗАГАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ

При висвітленні стратегії і тактики сталінізму щодо селянства взагалі та виселенства зокрема необхідно

враховувати головне: колективізацію, розкуркулення, хлібозаготівлі. Саме через них закладалися і здійснювалися основні процеси на селі - примусовість, беззаконня, репресивність. Все це зумовлювалося "генеральною лінією" й було її складовою частиною.

Проголошувані вищою владою "благі наміри" щодо бідняцько-середняцьких верств села перетворювалися в реальній дійсності на твою протилежність, що, образно кажучи, вимощувало прямісіньку "дорогу в пекло". Недаремно у народі казали: шукай не наслідки, а причини, бо результат сам собою з'явиться. Він, як відомо, з'явився у вигляді тотального розселяннювання, голодомору, зубожіння різних верств населення України до середини 30-х років. Однак якщо наслідки цієї політики проявилися саме в такий спосіб, то багатогранні причини доводиться з'ясовувати знову і знову. Тим більше в наш час, коли багато чого вже досліджено, висвітлено, доведено. Проте розмаїття проблем політики 30-х років є настільки широким, що потребує розкриття окремих її сторін - "білих плям", яких, на жаль, ще досить у нашій історії. Серед них - виселенство, що спіткало селянство під час колективізації.

Справа у тому, що всі складові єдиного процесу мали свої грані, специфіку, особливості, але водночас визначали сутність і взаємопов'язаність політики. Розкласти їх чітко "по полицях", безумовно, важко, бо це був однозначний механізм дії режиму. Дійсно, кожна політична акція щодо селянства відтворювала загальний курс на викорінювання "капіталістичних елементів" на селі, уособлюваних власником, несумісним з соціалізмом. Якщо розглядати процеси в українському селі саме з цієї точки зору, то виявляється, що інших підстав для репресій не було. Але в цьому і полягав стрижень політики.

Крім заздалегідь визначеного курсу, складність полягала у тому, як на ті чи інші проголошені заходи реагували верхи і низи. При існуючих тоді законах і розпорядженнях виходило, що одна справа “вказівки”, а інша - реакція на них виконавчих структур. Діяти вони, звичайно, повинні були синхронно, але різні позиції, особливо місцевих властей, віддзеркалювали становище на місцях, відірваність проголошеної політики від реалій життя. Внаслідок цього, зокрема, місцеві органи влади потрапили у двозначну ситуацію: з одного боку, їм треба виконувати настанови, з другого - викручуватись, бачачи їх несправедливість щодо трудівників-хліборобів. Все це висвітлюється у наступному розділі. Тут наголосимо на головних засадах “високої політики”, бо саме вона визначала всі наступні процеси.

Основні зусилля були зосереджені на знищенні заможного селянства, насамперед куркулів, яких спочатку економічно витісняли й обмежували, а потім ліквідували як клас. Невже влада не знала про докорінні зміни, які відбулися в соціальному складі мешканців села? У 1929 р. офіційна статистика зафіксувала, що майже третину їх становили бідняки, дві третини - середняки, а куркулі - близько 1,5%¹. Ці дані загальновідомі. Наводяться вони черговий раз тому, щоб поставити питання - проти кого і чому треба було так завзято воювати. Ясна річ, що в разі нестачі куркулів до них відносили заможних середняків.

Частина штучно розшарованого селянства підштовхувалася на протиправні дії проти другої частини, щоб підтвердити сталінську тезу про “загострення класової боротьби” на селі. Фактично ж мета цих дій полягала в тому, щоб руками самих селян довести село до самознищення, знекровлення й нівелювання його як самостійної виробничої ланки. З цього випливало і друге завдання - поставити

сільськогосподарське виробництво (і, природно, самих селян) й результати їх праці під державний контроль. Така гра, як мовиться, “варта була свічок”, бо досягалось головне - ліквідація селянської власності, що не давала спокою властям.

Оголошена ж боротьба з “глитаєм-кровопивцем” на ділі стосувалася різних верств селянства, навіть незаможницьких, не кажучи вже про середняків. Недаремно було висунуто гасло “колективізуєтесь - розкуркулювати” Спекулюючи на цьому, в “бій” були кинуті бідняцько-незаможницькі верстви села, бо частина конфіскованого майна багатіїв передавалася у неподільний фонд колгоспів на їх користь. Отже, тонко продумана (втім водночас і насильницько-груба) стратегічно-тактична лінія спрацьовувала неухильно, але не бездоганно. Були сили, які в міру можливості протидіяли тиску влади, особливо в питаннях виселенства місцевого рівня. Так чи інакше все зав'язувалося у тугий клубок протистояння і не могло не позначитися на посиленні репресивних заходів.

З початком суцільної колективізації право на власність практично втрачали всі - і ті, що її усупільнили, і ті, що залишались одноосібниками, але перебували під постійною загрозою її втрати. Знаходячись під пильним оком властей, відповідно до наявного законодавства і поточних постанов, вони крок за кроком витіснялися із сфери сільськогосподарського виробництва як власники. Саме поняття “хазяїн-хлібороб” почало зникати з ужитку. Натомість виникали взаємовиключні визначення - якщо не колгоспник, то “куркуль”, “підкуркульник”, “вороже-класовий елемент”, “саботажник”, а то й “шкідник”. Набір подібних термінів набув такого поширення, що під них підводилися будь-які категорії селян, незалежно від їх статусу. До того ж, його визначення відступало на другий план незалежно від того, відповідало воно дійсності чи ні. Адже в разі потреби можна

було знайти такі елементи ворожості, які начебто заважали визначеному курсу, і всіляко роздмухувати їх. У центрі уваги, зрозуміло, опинився той самий куркуль.

Не випадково на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято постанову “Про сільське господарство, України і про роботу на селі” В ній вказувалося на “винятково складну обстановку в українському селі, значне загострення класової боротьби і особливу активність куркульства. Куркуль є найлютішим ворогом наших заходів у галузі колективізації, хлібозаготівель та ін., і ці заходи можливо проводити тільки проти куркуля, тільки в боротьбі з ним”² Отже, “ворог” в Україні був визначений на вищому політичному рівні й цим самим задавався “тон” до практичних дій.

Це невдовзі підтвердив і Сталін у виступі на конференції аграрників-марксистів (грудень 1929 р.). Більше того, він визнав політику ліквідації куркульства вже здійсненим фактом: “Тепер розкуркулювання провадиться самими бідняцько-середняцькими масами, які здійснюють суцільну колективізацію. Тепер розкуркулювання в районах суцільної колективізації не є вже простий адміністративний захід. Тепер розкуркулювання становить там складову частину утворення і розвитку колгоспів”³

Розкуркулення, дійсно, проводилося повсюдно, у тому числі в несуцільно колективізованих районах, що суперечило положенням відповідних постанов, але лише на папері, а не на ділі. Нагадаємо, що суцільна колективізація ще як слід не розгорнулася, а ліквідація “класу” вже йшла повною ходом, бо чекати було ніколи - треба наступати. “Наступати на куркульство, - сказав Сталін аграрникам-марксистам, - це значить підготуватися до діла і ударити по куркульству, але ударити по ньому так, щоб воно не могло більше звестися на ноги”⁴

Партійно-урядові постанови, особливо вказівки вождя мали директивний характер. Їх роз'ясненням займалася преса. Зокрема, 11 січня 1930 р. з'являється редакційна стаття газети "Правда" з красномовною назвою - "Ліквідація куркульства як класу стає у порядок денний" У ній містилися не менш моторошні, ніж сталінські (а скоріше на їх потребу) заклики до того, щоб оголосити куркулеві війну не на життя а на смерть, і, зрештою, змести його з лиця землі.

Але суть справи полягала навіть не в розгортанні шаленої антиселянської кампанії (що само собою зрозуміло), а в тому, що 21 січня 1930 р. Сталін відкрито заявив про відмову від рішень XV партз'їзду (1927 р.) щодо обмеження й витіснення "капіталістичних елементів" села без їх розкуркулення. Відповідно до "переломного" курсу на новому відрізку часу генсек партії зазначав: "Чи суперечать ці закони і ці постанови політиці ліквідації куркульства як класу? Безумовно, так! Значить, ці закони і ці постанови доведеться тепер відкласти набік в районах суцільної колективізації, сфера поширення якої росте не днями, а годинами. А втім, вони уже відкладені набік самим ходом колгоспного руху в районах суцільної колективізації"⁵

У цих міркуваннях, крім відвертої фальсифікації, поєднувалося бажане і вже здійснюване, тобто підведення ідей під ситуацію. Процес розкуркулення всіляко намагалися показати таким чином, нібито його ініціаторами виступали селянські маси, і реальне життя відміняло попередні партійні рішення. Але ж не було видано нових директив. Крім того, "правих" звинувачували в тому, що вони "чіпляються тепер за рішення XV з'їзду партії проти нової політики партії"⁶ Зате Сталін не чіплявся за них, а просто відкинув їх, "відклав набік", щоб не заважали антиселянським нововведенням. До речі, нагадаємо, що рішення з'їзду міг відмінити тільки з'їзд,

але Сталін це зробив власноручно за півроку до чергового XVI партз'їзду. Такі вольові кон'юнктурні метаморфози відбувалися у політиці тоталітарного режиму навіть всупереч існуючим канонам.

Оскільки одна за одною з'являлися владні настанови щодо розкуркулення, обстановка на селі ставала дедалі напруженішою, події прискорювалися. Керівництво України діяло послідовно і швидко. Вже 23 січня 1930 р. ЦК КП(б)У приймає рішення "Про заходи проти куркульства" з метою його ліквідації у районах суцільної колективізації до 15 березня 1930 р. За межі України планувалося вислати приблизно 40% власників і членів сімей куркульських господарств⁷. Якщо врахувати, що 1929 р. було лише 1,5% куркульських господарств, то кого ж треба було висилати? Виходило, що майже половина селянських дворів підлягала експропріації. Фактично їх було значно більше, бо обстановка на селі дедалі загострювалася, вимоги згідно з директивами центру ставали жорсткішими. Удар завдавався основному соціальному прошарку на селі - середняку.

Природно, що в кожному селі, районі, окрузі (області) були селяни різного рівня заможності. У документах тих років за майновим станом середняцькі господарства ділилися на міцні та маломіцні. Здавалося б, їх мала обминути хвиля розкуркулення. Але клубок проблем з ліквідацією "класу" затягнувся у такий тугий вузол, що вийшов за межі первісного призначення, тим більше, що основа для реквізиційної політики вже була закладена.

По-перше, для кожного округу, району, сільради, села розроблялася рознарядка щодо кількості розкуркулюваних. По-друге, більшість селян, насамперед середняків, вийшли з колгоспів після підтвердження принципу добровільності вступу до них у статті Сталіна "Запаморочення від успіхів",

опублікованої у “Правді” 2 березня 1930 р.⁸ По-третє, треба було повернути середняка до колгоспів, тим більше, що про це сказав Сталін ще на початку листопада 1929 р. Тоді він заявив, що “в колгоспи йдуть селяни не окремими групами, як це мало місце раніше, а цілими селами, волостями, районами, навіть округами. А що це значить? Це значить, що в колгоспи пішов середняк”⁹

Отже, суцільна колективізація офіційно ще не оголошувалася, а ледь не все селянство вже вступило до колгоспів. Що ж до середняцтва, то, насамперед, треба було підтримати “реноме” вождя і його тезу “пішов середняк”. Крім того, існували й певні реальні обставини. Власне, кого ж було залучати до колгоспів? Куркульів заборонили брати “до колективу”, неіміущі верстви здебільшого самі охоче йшли у колгоспи, середняцтво ж з його засобами виробництва і майном мало скласти основну базу колгоспів. Тому в центрі уваги під час колективізації опинилися середняки. На них обрушилася вся сила державно-репресивного тиску. Крім того, діяла така система податкового зашморгу, що розорювала індивідуальне господарство. Хазяйновитий селянин, перебуваючи у безвихідному становищі, мимоволі ставав перед вибором: або податися у колгосп, або бути проданим з торгів, позбувшись всього нажитого, або все кинути напризволяще і тікати світ за очі, щоб уникнути судової розправи.

Стрижневим заходом у виселенській долі мільйонів селян було прийняття постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”¹⁰ Цей воістину страхітливий документ був спрямований на те, щоб заздалегідь визначити, які верстви селян і якою мірою мають бути покарані.

Для цього їх поділили на три категорії. Перша - непримиренні учасники антирадянських та антиколгоспних виступів. Їх мали кидати у тюрми та концтабори (52 тис. дворів). Друга - протестуючі, що чинили менш активний опір (112 тис. господарств). Таких разом з членами сімей висилали на Північ. Третя решта невдоволених, більш-менш пасивних. Ці підлягали переселенню на виселки, про які йдеться у цьому дослідженні. Долі селян цих "категорій" склалися по-різному та об'єднувало їх одне - всі вони були розкуркулені й репресовані.

Тим часом директивний наступ на селянство продовжувався. 1 лютого 1930 р. ЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову "Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством"¹¹ Нею відмінявся закон про право земельної оренди і найманої праці в одноосібних господарствах. Місцевим виконкомом дозволялося регулювати ці питання, як виняток, стосовно середняцьких верств. До куркулів застосовувалася не тільки повна конфіскація майна, засобів виробництва, але й їх "виселення поза межі окремих районів та країв (областей)" Урядам союзних республік пропонувалося дати відповідні вказівки на місця.

Заборона земельної оренди була дуже не вигідна середнякам. Вони були основними орендарями на цілком законних підставах, навіть заохочувалися, бо давали додаткову товарну продукцію. Тепер же сам факт орендування розцінювався як визиск, експлуатація, збагачення, нажива, словом все, що було несумісним з соціалізмом, а, по суті, з новою політикою центру.

Становитиме певний інтерес для сучасного читача й такий викрутас властей, як копірсання у родоводі селянина. Якщо

Його предки орендували землю, навіть ще за часів царату, то цей "гріх" переносився на нащадка і відповідно карався, бо його коріння було "класово-чужим" Таке свавілля важко було навіть передбачити, адже як відомо, закон зворотної сили не мав. Але такою була дійсність тих часів, коли використовувалося все, що сприяло примусовій колективізації.

Очевидно, керівництво України не завжди встигало за потоком центральних настанов вчасно виробляти "свої" вказівки, часто-густо копіюючи спущені зверху. Так, 2 лютого 1930 р. ЦК КП(б)У розіслав партійним комітетам лист, що дослівно повторював не тільки назву, але й зміст союзної постанови від 30 січня 1930 р. про три категорії селян. А аналогічна постанова про заборону оренди землі й найманої праці з'явилася тільки 5 квітня 1930 р. Проте це не мало значення, бо в разі відсутності республіканських документів на території України діяли союзні.

Політика виселенства здійснювалася до завершєння колективізації. Навіть у листопаді-грудні 1932 р., коли проводилися хлібозаготівлі, незважаючи на голодомор і загибель людей, Раднарком України (а за ним і Наркомюст) видають розпорядження щодо репресій і виселення селян. Зокрема, у постанові уряду від 11 листопада 1932 р. зазначалося: "Щоб рішуче подолати опір куркульських господарств хлібозаготівлям, в усіх випадках невиконання ними твердого завдання хлібоздачі треба негайно застосувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, у тому числі продаж всього майна, арешт і виселення за межі області"¹²

Отже, підстав для розкуркулення й депортації селян знаходилося більше, ніж достатньо, особливо зважаючи на те, що у процесі розселянювання спрацьовували жорсткі

санкції під час кампаній хлібозаготівель, податків, штрафів, позик, інших стягнень і рознарядок. Якщо мали місце будь-які протести, виступи, прояви невдоволення селян (а вони були), то це розцінювалося як антидержавні контрреволюційні акції, що придушувалися в зародку.

Таким чином, всі крапки над "і" були розставлені, справа з виселенством селян була визначена чітко, поставлена на "широку ногу" і, як кажуть, "процес пішов" Руйнувалося не тільки сільськогосподарське виробництво, а й уклад життя сотень тисяч селян, їх свідомість, психологія, сприйняття хліборобської праці як чогось непотрібного для суспільства, держави, людей. Відбувався процес підриву генофонду нації, наслідки якого, усвідомлювані як предками, так і нащадками, тільки підтверджують злочин режиму 30-х років проти селянства. Він сприймається як антилюдська епоха, що суперечила сподіванням, надіям, вірі мільйонів людей у справедливість нового ладу, безжалісно спотвореного сталінізмом.

ПОЛІТИКА В ДІІ

Як і всі заходи 20-30-х років, операція "виселення" готувалася продумано і заздалегідь. При цьому в неї поступово залучалися різні соціальні верстви села. Для кожної з них вироблялися відповідні законодавчі акти. Скажімо, кого треба засудити, кинути до в'язниці, заслати до таборів, а кого лише виселити з рідного села. При цьому поєднувалися різні чинники і діяв, таким чином, змішаний адміністративно-судовий принцип. Судочинство тих часів є окремою темою і в цьому дослідженні не розглядається. Адміністративні ж заходи були не менш жорсткими за своїми наслідками, про що свідчать численні джерела того періоду.

На які ж верстви селян поширювалися “законні” дії властей щодо виселенства? Ясна річ, насамперед на ті, хто захищав свою власність, подавав голос протесту або незгоди з курсом властей, а таких була більшість. Витіснялися найбільш хазайновиті селяни, в першу чергу, звичайно, куркулі, а також заможні середняки, що не бажали руйнувати своє налагоджене господарство.

Виселення селян набуло широкого розмаху в Україні з 1928 р., коли була введена продрозверстка і діяла надзвичайщина у хлібозаготівлях. Про це, зокрема, повідомляли ВУЦВКу місцеві органи влади. З початком колективізації кампанія по виселенству активізувалася, особливо після обнародування постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. щодо депортації селян трьох категорій. Але й до цього заможницькі верстви зазнавали дискримінації лише тому, що були власниками.

Розглянемо конкретну ситуацію на прикладі Дніпропетровщини. У 1928 р. в окрузі була така соціальна структура селянських господарств: бідняцьких - 38,4%, середняцьких - 55,4%, куркульських - 6,2%¹³. Отже, 93,8% становила бідняцько-середняцька група. У більшості господарств зріс розмір посівних площ, кількість худоби, краще використовувалася орендована земля та наймана праця, особливо середняками. Заможні селяни округу володіли лише 15-16% посівів та худоби, проте мали третину всіх сівалок, понад дві третини молотарок та інший реманент. Це давало змогу селянам кооперуватися на взаємовигідній основі під час посівних і збиральних робіт у разі потреби в насінні чи машинах, тобто диктувалося господарською необхідністю. При цьому якоїсь фатальної кабали чи невилазної залежності один від одного не було, бо про все домовлялися заздалегідь. До того ж, існувала розгалужена мережа державних прокатних пунктів, надавалися насінневі

та грошові позики, кредити тощо, в першу чергу, незаможникам і середнякам. Цілком природно, що, спілкуючись між собою, селяни дбали, насамперед, про своє господарство, не думаючи про наслідки, а саме: що їх назвуть підкуркульниками, пособниками, “вороже-класовими елементами” та ін.

Нагадаємо, що це був 1928 рік - час ще відносної “привільності” щодо колективізування, але надзвичайщини у хлібозаготівлях. Ось саме це і вирішувало долю дніпропетровських селян. За статтями 127 і 135 (нездача лишків хліба і порушення правил торгівлі) Кримінального кодексу УСРР у судових органах Дніпропетровщини було порушено 920 справ, притягнуто до відповідальності майже 1,2 тис. селян, винесено 700 вироків, з яких тільки 95 виправдувальних¹⁴

Дійшла черга каральних акцій й до виселення селян, переважно заможних. Для них було створено 33 виселки, на які переселено понад 3 тис. господарств. Якщо врахувати, що серед 16,6 тис. селянських дворів заможницьких було лише 1,6 тис., то зрозуміло, що до числа виселенців потрапила значна кількість середняцьких господарств, кваліфікованих як заможні і навіть куркульські.

Аналогічна ситуація була і в Чернігівському окрузі. Соціальний склад селянства у 1928 р. тут був таким. З 98,7 тис. господарств незаможницьких було 37 тис. (37,5%), середняцьких - 56,5 тис. (57,2%), заможницьких - 4,5 тис. (4,5%), інших - 768 (0,8%)¹⁵ Таким чином, бідняцько-середняцькі верстви становили 94,7%, а заможницько-куркульські (назвемо їх так) - приблизно 5%. А в 15 районах на той час їх було ще менше. Але й цього було достатньо, щоб застосовувалися центральні директиви з різним, однак, рівнем виконання.

Місцеві виконкоми регулярно повідомляли уряд про стан справ з виселенством, у тому числі про підготовчу роботу до цієї акції. Так, Чернігівський окрвиконком інформував, що у 1928 р. “утворено на віддалених та гірших землях перспективні (підкреслено нами. Є.Ш.) виселки з куркульських господарств на площі 14,1 тис. га, яка охопила близько 15% площі. Пересічний розмір заможних господарств - 9,9 га всіх угідь. На перспективних виселках заможні господарства почали господарчо засвоювати відведену їм землю і підготовлялись до переселення”¹⁶

На Луганщині проблему виселенства у 1928 р. вирішували так: “При усуванні під час землеустрою далекоземелля і при відсутності бажаючих виселитися на віддалені землі бідняцького населення (мається на увазі обмін селянських ділянок поблизу колгоспів. - Є.Ш.), став проводитися суворий відбір заможних господарств для утворення з них на віддалених землях виселків у перспективі. Смісл утворення таких перспективних виселків - наблизити землю для бідняцького і середняцького населення, поставити заможне селянство у господарські умови, які диктують йому необхідність виселення на далекі землі з міркувань чисто економічного характеру”¹⁷ Як бачимо, моральний стан, власна думка навіть не бралися до уваги, нібито селянин був не живою людиною, а лише господарським об’єктом із спеціально, штучно створюваними умовами для його випихання. Логіка дій місцевих властей зрозуміла - адже на них постійно впливали директивні настанови, що містили тезу про створення земельного блага для “біднішого і середняцького населення” за рахунок заможних верств. Куди ж дівати цих глитаїв та їх пособників, як не засилати у далекі і ближні місцевості? Для того їх й експропріювали, щоб вони не залишалися у селі. Цей процес продовжувався і в 1929 р.

Звичайно, реагування “рядових” хліборобів та керівництва на такі дії було різним. Вже в перші два місяці 1930 р. місцеві власті повідомляли про “успіхи” в суцільній колективізації. У дусі того часу (на жаль, продовженого і пізніше) органи влади намагалися подати картину одностайності, підтримки, схвалення на зборах, особливо незаможницькими верствами, заходів по виселенству.

Так, у лютому 1930 р. Криворізька окружна контрольна комісія (ОКК) повідомляла у ЦК КП(б)У, що на зборах бідняків та членів СОЗів з питань виселення побоювання відносно пасивності селян щодо депортації односельців не підтвердилися. І ОКК наводить приклад, що у Широківському районі з 8 тис. учасників зборів проти виселення голосувало тільки 3 чол. Зазначимо й таку важливу деталь у повідомленні: у районі заздалегідь було складено список 150 виселенців, сільський актив намітив 20 чол., а збори визначили аж 70, бо настрої був такий: “Геть їх, щоб вони нам не заважали”¹⁸ Їх могло бути більше, бідкалися працівники ОКК, але осіб 20 не віднесли до виселенців, бо це були вдови, старі та немічні люди.

Однак криворізькі апаратники не втрачали надію на поліпшення показників, бо надали таку інформацію: “Зараз йде підготовка до виселення куркулів, більшість працівників ОКК буде брати участь у виселенні (почнеться 23-26 числа)”¹⁹

Якщо навіть поверхово проаналізувати це повідомлення (до речі, типове для тих часів), мимоволі виникають питання щодо нестиковки бажаного і дійсного. По-перше, списки виселенців складалися у районі таким чином, щоб до них потрапило більше людей. По-друге, з кількох тисяч селян навіть завзяті сільські активісти виявили тільки два десятки відповідних господарів для їх ізоляції. І, нарешті, коли

прирікали на вигнання нещасних вдів, людей похилого віку, хворих та безпорадних, то значить не було з кого вибирати, А щоб відзначитися перед начальством, діяли без розбору, не по-людськи, аби виконати план рознарядки. До того ж серед виконавців були люди з різним рівнем політичної свідомості, почуттям справедливості, а то й упередженості.

Це характерне для всієї України з різними варіантами стосовно місцевих умов та поведінки керівників, про що свідчать відомості, узагальнювані Наркомземом України у спеціальних бюлетенях, При знайомстві з ними вражає настирне нав'язування думки про псевдоактивність самих селян щодо виселенства їх односельців, нібито процес йде знизу, а власті ні при чому. Чого варте хоча б таке висловлення: “Переходячи на рейки колгоспного господарювання, трудове селянство рішуче наступає на глитаю, категорично вимагаючи остаточного знищення його як класу. Про це щоденно повідомляють з різних сіл, районів та округів України, що переходять на суцільну колективізацію”²⁰

А хто ж повідомляв? Такі ж самі запопадливі апаратники, яким доручено було старанно дотримуватися “лінії” без ліберальних збочень, здійснювати усі заходи швидко, рапортувати про успіхи, що і робилося нерідко, сподіваючись просунутися “по службі” На об’єктивність такої інформації розраховувати не доводиться. Для порівняння наведемо офіційні повідомлення та інформацію про те, що відбувалося в дійсності.

В одному з інформаційних бюлетенів Наркомзему УСРР за січень-лютий 1930 р., коли значного розмаху набули суцільна колективізація, а також розкуркулення та виселення селян, цей процес в Україні зображувався так.

На Полтавщині трудове селянство с.Залінійного

Зачепилівського району ухвалило “негайно відібрати майно від 18 глитаїв та виселити їх за межі України. Постанову про виселення 23-х глитаїв ухвалили також незаможники с.Руський Орчик” На Одещині збори бідняків та середняків багатьох сел Червоноповстанського району вирішили “у відповідь на розбазарювання глитаями насіння виселити їх з території району та конфіскувати їх майно” У с.Біляївка того ж району селяни реквізували будинки та реманент 5 куркулів, “що систематично підривали роботу колгоспів” У с.Червоний Маяк біднота і колишні червоні партизани зробили те ж саме з 5 заможними господарствами.

На Сумщині “за останні три дні лютого [1930 р.] колективізовані наймити, біднота та середняцтво в кількох тільки селах ухвалили виселити за межі округу 64-х глитаїв. Щодня надходять відомості про перехід цілих сіл на суцільну колективізацію та про постанови цих сіл конфіскувати майно глитаїв і виселити їх за межі округу” Згадується у бюлетені Наркомзему і с.Іскорость на Коростенщині, яке повністю здійснило суцільну колективізацію, ухвалило виселити 30 куркулів, а їхнє майно передати колгоспу²¹

Такі однотипні дані наводилися Наркомземом і щодо інших округів, районів та сіл України. Вони оцінювали міжселянські взаємовідносини у цей скрутний час, рішучі дії властей як посилення класової боротьби на селі, що підтверджувало сталінську теорію про її загострення в міру просування до соціалізму.

Те, що обстановка набувала рис громадянської війни з підпалами, замахами, збройними виступами селян, кваліфікувалося не інакше як “куркульський терор”, антирадянщина, антиколгоспний рух тощо. До речі, у останньому визначенні була певна частка правди, бо люди не могли не протистояти варварським методам проведення

колективізації, супроводжуваної масовим відчуженням від власності та виселенням селян.

Щодо цієї кампанії Наркомзем (та й інші урядові органи) демонстрували небажання чи нерозуміння процесів, що відбувалися, використовуючи усталений штамп: “У відповідь на глітайський терор бідняцько-середняцькі маси села усюди ухвалюють постанови про негайне розкуркулення, відібрання у глітаїв їхнього майна для колгоспів та про виселення їх за межі села, округи і навіть України” Нічого нового у цьому твердженні не було, однак під впливом реальної дійсності, певного усвідомлення загрозливої вибухової ситуації Наркомзем змушений був визнати й таке: “Подекуди спостерігається абсолютно неприпустиме перекручування партійних директив, місця намагаються підмінити масовий рух трудового селянства недозволеним адмініструванням”²² Це була не відносна, а абсолютна правда щодо нав’язуваних зверху методів “ощасливити” селян. Детально проаналізовані й процитовані матеріали Наркомзему характерні й для інших офіційних установ.

Ускладнення обстановки зрозуміли і найвищі державно-політичні кола, бо у другій половині лютого 1930 р. ЦК партії дав директивну вказівку про припинення розкуркулення у районах, де не проводилася суцільна колективізація, заборонити насильницьке залучення селян до колгоспів, вгамувати хвилювання селян. Це не випадково.

Ця думка спочатку промайнула у статті Сталіна “Відповідь товаришам свердловцям” від 9 лютого 1930 р., де він зазначав, що “лозунг обмеження куркульства в районах без суцільної колективізації перетворився з самостійного лозунга в лозунг підсобний, в лозунг допоміжний щодо головного лозунга, в лозунг, який полегшує в цих останніх районах підготовку умов для переходу до головного лозунга”.²³

Такого завуальованого зауваження було достатньо, щоб по партійних каналах стали надходити відповідні настанови. Зокрема, ЦК КП(б)У в листі до місцевих парторганізацій від 24 лютого 1930 р. вказував, що “куркульські господарства треба ліквідувати тільки по районах суцільної колективізації”²⁴

Що означає така директива? По-перше, визнання, що і в несуцільноколективізованих районах проводилася депортація селян внаслідок розкуркулення, отже, повсюдне насильництво. По-друге, це був тактичний хід властей напередодні весняної 1930 р. посівної кампанії, зриву якої не можна було допустити. Після цього, однак, всі визначені раніше акції щодо виселення селян відновилися.

Втім, вже після стримувальних лютневих вказівок центру, а тим більше статті Сталіна від 2 березня 1930 р. “Запаморочення від успіхів” змінився зміст інформаційних повідомлень. Всі раптом “прозріли” Ретельна перевірка становища на місцях виявила низку зловживань, у тому числі щодо організації виселків. Зафіксовано численні випадки розкуркулення й виселення середняцьких господарств, незаконні арешти і побиття людей, розкрадання й привласнення відібраного майна окремими особами, безвідповідальне Утримання конфіскованої власності у колгоспах.

Особливо відверто-критичними були огляди інформаційних груп ЦКК КП(б)У-НК РСІ (діяли вони разом), що цілком зрозуміло, бо вони призначалися тільки для верхів. Але це було “секретом полішинеля” навіть для того часу. Нині багато чого вже опубліковано.²⁵

Майже у кожному окрузі виявляли конкретних винуватців “перекручень” й відповідно їх карали - знімали з роботи, виносили адміністративні й партійні стягнення, віддавали до

суду голів сільрад, секретарів партосередків, уповноважених районного та окружного рівня, працівників виконкомів тощо. Це була “дрібна сошка”, “стрілочники” Отак оберталася політика сталінізму в його справжньому головоотяпстві не тільки проти селян, але й місцевих керівників, а по суті - проти народу.

За всім цим, природно, стояли людські долі. Тільки до 10 березня 1930 р. було розкуркулено понад 61,8 тис. селянських дворів, або 2,5%, у 309 районах (з 581)²⁶ Але більшість з них залишалася на місці постійного проживання, бо місцеві власті не завжди наважувалися застосовувати до них крайні заходи. Дійсно, у квітні 1930 р. спеціальні комісії розглянули 10,5 тис. заяв висланих на Північ селян і визнали, що близько 950 з них (9%) були розкуркулені та депортовані несправедливо²⁷ Їм дозволялося повернутися додому, одержати конфісковане майно або компенсацію за нього, що було практично нездійсненим, особливо щодо землі. Але видимість законності була дотримана.

Щодо виселення селян на ближні землі, то тут справа була простіша. Не вдаючись до аналізу численних урядових документів, спинимося лише на одному з них. Це обіжник Наркомзему України від 21 листопада 1930 р. № 77-0/621 про виселки. На перший погляд діловодчий номер і дата не мають особливого значення - звичайна директива, що не підлягала оголошенню. Але на ці вихідні дані посилялися з місць і за такою ознакою дізнаємося, що це ті самі відповіді, які вимагав Наркомзем. Тим більше, що після короткочасного відносного затишшя у душі “роз’яснень” Сталіна почалася нова хвиля виселенства.

Отже, обіжник Наркомзему став прискорювальним урядовим документом для його виконання на місцях. Оскільки він має непересічне пізнавальне значення, наведемо

його текст повністю.

“Обіжник. Не підлягає оголошенню. До НКЗС АМСРР, всіх РВК, міськрад, землевпорядних бюро. У зв’язку з масовою суцільною колективізацією під час підготовки до весняної сільськогосподарської виробничої кампанії 1930 р. НКЗС на підставі директив відповідних органів ще в лютому та березні дав директиви всім окрзёмвідділам, щоб у районах суцільної колективізації всім тим куркульським господарствам, що їх на базі суцільної колективізації було розкуркулено, але не вислано за межі України (підкреслення наше. - Є.Ш.), наділити землю за мінімальними споживчими нормами, що їх встановлюють, враховуючи віддалення від ринків збуту, якість ґрунту та інші умови, сільські ради та затверджують райвиконкоми. В цих директивах зазначено також, що відвід землі цим куркульським господарствам треба проводити на відокремлених ділянцях на найдальших та найнезручніших, придатних для сільськогосподарського використання землях. З організацією на цих землях віддалених виселків у 10-20 господарств з обов’язковим урахуванням перспектив майбутнього землевпорядкування, щоб утворені куркульські виселки не перешкождали інтересам землевпорядження МТС, радгоспів та колгоспів.

Щоб перевірити виконання цієї директиви та з’ясувати дійсний стан з утворенням куркульських виселків, засвоєнням землі на них та фактичним їх заселенням, НКЗС пропонує всім РВК та міськрадам негайно перевірити проведену роботу та протягом 2-х декад і не далі 15 грудня 1930 р. надати до НКЗС відомості за формою, що додається до цього*, заповнити без пропусків усі графи.

---

* Наведена нижче.

Якщо в наслідку перевірки РВК буде встановлено, що розкуркуленим господарствам, яким надано право залишитись на терені району, досі не відведено землі на виселках або ці господарства живуть по селах і не переселилися на відведені їм землі, РВК та міськради повинні негайно відвести землю та садиби на виселках та переселити на них куркульські господарства, що до цього часу залишились в селах районів суцільної колективізації.

Про причини невиселення до цього часу куркульських господарств 3-ї категорії на виселки всім РВК та міськрадам, де такий стан буде виявлено, НКЗС пропонує подати у визначений вище термін обґрунтовані пояснення. Наркомземсправ Триліський, нач. управління землевпорядження Фесенко”²⁸

Таким чином, ставилося питання про те, що із зволіканням виселення людей з рідних сіл і домівок треба кінчати. Як вже згадувалося, до обіжника додавалася схема запитань, на які слід давати відповіді “за формою”. Що ж цікавило Наркомзем України? А заодно і сучасних дослідників, бо в запитальнику закладалася інформація з місць, що може бути додатковим джерелом для вивчення становища не тільки з виселенством, але й іншими аспектами колективізації. Отже, ставилися такі запитання:

“1. Загальна кількість розкуркулених господарств. З них: вислано за межі України (господарств); залишено у районі з правом користування нормою землі (господарств).

2. Для залишених господарств у районі утворено: виселків, на скільки дворів, площа.

3. Заселено* повністю: виселків, в них дворів, площа.

---

* У документі помилково - “засіяно”..

4. Заселено частково: виселків, з них запроєктовано до заселення дворів, площа.

5. Фактично переселилось дворів.

6. Проживають у селах:

а) користуються відведеною на виселках землею (господарств);

б) не користуються відведеною на виселках землею (господарств).

7 Залишили село і не користуються відведеною на виселках землею (господарств).

8. Кількість розкуркулених господарств, що проживають на селах як на землевиселках на 20 листопада 1930 р., але [землі] не відведено.

9. Кількість розкуркулених господарств, яким не було до 20 листопада 1930 р. відведено на виселках землі, та які злищили села”²⁹

З цього скрупульозного переліку запитань явно проступає не тільки репресивна сутність політики, але і конкретні заходи для її практичного виконання.

У зв'язку з терміновістю завдання відомості з місць почали надходити вже наприкінці листопада 1930 р. Вони становлять великий інтерес, як повідомлення “з перших рук”, містять дані про різні погляди, дії, ступінь активності виконавців, збіг і протиріччя в тлумаченні акції виселенства і т.д., словом, дають своєрідну інформацію зсередини. Оскільки це унікальний матеріал, зупинимося на ньому детальніше.

Ось повідомлення від 29 листопада 1930 р. Лінецького райвиконкому на Вінниччині. На підставі одержаних директив РВК ще у травні 1930 р. утворив 7 виселків по 10-20 дворів для 112 господарств (323 ідця) на площі 145,7 га і у червні виселив їх. Що з цього вийшло, дізнаємося з подальшого викладу: “В сучасний мент на відведених землях

нікого з виселених не залишилося. Частково такі переховуються у своїх родичів по старих селах, де вони жили раніше, частково виїхали за межі району. Частина в кількості 45 родин вислано на Північ. Відведеною землею розкуркулені не користувалися ні під час весняного, ні під час осіннього сіву. Землю цю повністю використали колгоспи, причому прибутки від реалізованого врожаю з тих земель зараховано на окремі рахунки кожного колгоспу”³⁰ Що й казати, сумна історія.

На виселках створювалися такі умови, що селяни здебільшого не мали можливості господарювати, як, наприклад, 240 власників розкуркулених господарств Вінницької приміської зони. Із своїх сіл їх вивезли у квітні 1930 р., розселили по 14 інших селах на віддалених та неякісних ґрунтах групами по 14-20 дворів на загальній площі 241,7 дес. Припадало на кожне господарство, таким чином, по 1 дес. Це була жебрацька норма землі. Хіба можна було розгорнути виробництво, налагодити життя та працю сім’ї на отих клаптях? Про долю людей Вінницька міськрада у грудні 1930 р. повідомила Наркомзему: “Засвоїли землю 13 господарств, решта ж від користування землею відмовилась, землю передано в користування колгоспів”³¹. Ще одна група розкуркулених, розорених хліборобів вибула із сфери виробництва. Відкіля ж було взятися великому товарному зерну, коли підривалися селянські корені, все йшло фактично прахм, а хлібозаготівельні завдання водночас збільшувалися.

Селяни були беззахисними. Їх переселяли з місця на місце як бездушний предмет, позбавляли права голосу тощо.

Так, у Ситковецькому районі (Вінниччина) навесні та влітку 1930 р. за розпорядженням окрвиконкому від розселення куркулів спочатку утрималися, але у жовтні частину їх почали виселяти за межі району. На території

району на 5 виселках намітили розмістити 100 розкуркулених господарств (371 особа). Виявилося, що виселки неможливо створити далі, ніж за 1,5-2 км від населених пунктів та за 0,5-2 км від лісових масивів. Але на думку голови райвиконкому Войтова, поселити людей недалеко від сіл - неприпустимо. У листопаді 1930 р. він повідомляв Наркомзему: "Найдальші села від райцентру - 15 верст. Всі села району розташовані в лісах або поблизу в 2-4 версти від лісу. В районі є цукроварня, а також через район проходить вузькоколійна залізниця. На терені району розташовано дві залізничні станції - Ситківці та Самчинці, а також [є] малоземелля. І коли цю кількість куркульських господарств розселити в межах району, неможливо не порушити директив уряду в цій справі... Район в політичному відношенні неблагонадійний, оскільки район колишній бандитський і в сучасний мент ще є залишки прихованого бандитизму. Враховуючи вищеозначене, Ситковецький РВК просить НКЗС визначити місце для виселок куркульських господарств за межами району"³²

Як остаточно вирішилася доля селян, з'ясувати, на жаль, не вдалося. Щоправда, на документі є така позначка: "Відомість надіслано 12 березня 1931 р.", що певно, свідчило про завершення справи. Нині, звичайно, важко визначити, чого було більше в діях місцевого начальства - перестраховки чи спроби відтягнути розправу над селянами під виглядом ретельного виконання урядових директив. Але безсумнівно одне - куди селян гнали, там вони і знаходили свою безправну долю.

Отже, ситуація з виселками на Україні була досить неординарною, навіть незвичайною. Наприклад, Дмитрівський райвиконком на Донеччині у грудні 1930 р., повідомляв Наркомзему, що під час підготовки до весняної

посівної компанії 1930 р. 208 розкуркулених господарств були переселені в селище Гусельсько-Іванівськ. А його жителі за взаємною згодою переїхали до розкуркуленого хутора Полтавський. Інших хуторів і земель у районі для розкуркулених не відводилося, тому не було і спеціальних виселків. Виконком подав й таке уточнення: "Землею розкуркулених господарств окремо не наділялися, а відведено загальний масив площею в 1112,74 га всіх угідь, де й працюють розкуркулені господарства під керівництвом комендатури"³³ Досить суттєва деталь. Селяни не просто помінялися місцем проживання, а частина з них була виселенцями, отже, їм належало мати адміністративного наглядача в особі коменданта.

Зовсім інша обстановка була в Червоноградському районі на Полтавщині. За постановою окрвиконкому район був віднесений до суцільноколективізованих (51% усупільнених господарств у березні 1930 р.), і в ньому проводилося розкуркування. Селян виселили з місць постійного проживання, розселили у бідняцьких хатах у різних сільрадах району з мінімальною нормою землі до 4 га. До речі, оселі бідняків стали вільними тому, що вони вступили до колгоспів і одержали краще житло, напевно, виселених заможників. У липні 1930 р. після виходу селян з колгоспів колективізованість у районі знизилася до 30,4%, він перестав бути суцільноколективізованим, відповідно влітку припинилося утворення виселків.

Однак примусові заходи щодо вступу або повернення селян до колгоспів продовжувалися, і у грудні 1930 р. в районі було вже 32% колективізованих господарств. Але цього було недосить для нової хвилі виселенства. Тому начальство планувало довести колективізацію навесні 1931 р. до 70%. Розрахунок був такий: у лютому-березні 1931 р. виселити

селян на територію 11 сілрад, щоб весняну посівну кампанію 1931 р. вони провели вже на відведених (природно, найгірших) землях.

Отже, тут проектувалися майбутні виселки з жахливим планом викинути людей серед зими фактично у чисте поле, бо, як повідомив райвиконком, там “будівель майже ніяких немає” А поки що наприкінці 1930 р. голова райвиконкому Комарницький інформував Наркомзем, що підготовча робота до виселення вже ведеться, радився щодо дальших дій і просив надіслати “ваші вказівки”³⁴

Дійсно, чимало місцевих діячів здебільшого очікували настанов зверху. Частина з них справді не знала, що і як робити у тодішній обстановці, інші побоювалися звинувачень у “самодіяльності”, деякі прикривалися про всяк випадок вказівками, щоб уникнути особистої відповідальності тощо.

Про те, що селян виселяли в на пустирі 30-х роках, підтверджують не лише офіційні повідомлення, а й свідчення сторонніх спостерігачів подібних акцій. Так слухачі військово-повітряної академії Яків Коркін та Омелян Пахоленко під час своєї відпустки відвідали рідні місця у Новопокровському районі на Старобільщині й те, що вони побачили там, вразило їх настільки, що у липні 1931 р. військовослужбовці звернулися до голови ВУЦВКу Г.І.Петровського з листом протесту проти політики колективізації, розкуркулення, діяльності місцевого апарату, утворення виселків (тут їх називали “ярки”) у відлюдних місцях. Не приводячи інших аспектів щодо долі селян сіл Статівка та Лизівка (до речі, теж досить кричущих і викривальних), наведемо лише фрагмент з документа свідків 30-х років. Отже: “Ш.Ярки. Всі розкуркулені вивезені до яру, так званих “яроків” Люди знаходяться в абсолютно безвихідному становищі. Майно, с/г реманент у них відібрано, землі не дано, живуть у

землянках із сім'ями. Займаються жебрацтвом, бродяжництвом. На роботу їх не надсилають. Для того, щоб піти у село, вони повинні одержувати пропуск від коменданта "ярка" Ми вважаємо невикористання цієї сили злочином у той час, коли у радгоспах є велика потреба у працівниках... Вищезазначені факти мають не поодинокий, а масовий характер (підкреслення наше. - Є.Ш.) Для ліквідації цих спотворень необхідно у район терміново вислати комісію від партії та радянських органів..." *

Які там комісії, коли це була офіційна політика. Втім, приймальна голови ВУЦВК Г.І.Петровського терміново направила листа військовослужбовців до Білокуракінського дільничного прокурора з дорученням розслідувати справу й винних притягти до карної відповідальності. "Ця справа, - говорилось у супровідному листі, - як надзвичайно характерна своїм викривленням на місці (підкреслення наше. - Є.Ш.) має бути на доповіді у Г.І.Петровського"

Та це був поодинокий конкретний факт у безмежності того, що творилось офіційно на підставі оголошених законів, і, таким чином, фактично було марним намагання будь-що змінити. Ясно, що це була безперспективна річ. Для нас же, сучасників, безперечно засвідчено головне: існування селян на виселках як резервної робочої сили, невикористання їх як виробників, виключення з хліборобської сфери, приречення на матеріальне поневіряння й моральне приниження. Таким чином, офіційні та приватні свідчення збігалися у своїй історичній неспростовності.

---

* Цей документ повністю опубліковано: "Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Зб. документів і матеріалів. - К., 1992. - Док. № 160. - С. 339-341.

Отже, для майбутніх дослідників предметом дослідження має бути вивчення як особистих вражень сучасників 30-х років і документальних свідчень того часу, так і спогадів ветеранів колгоспного села, що дожили до наших днів і в яких є що сказати співвітчизникам про пережите виселенство.

Тим часом, траплялися й такі випадки, коли виконкомам складно було самим вирішувати питання з виселками через особливі обставини, наприклад, у прикордонній смузі. Зокрема, керівники Гросулівського на Одещині та Копайгородського на Вінниччині районів просили додаткових роз'яснень³⁵ Чи можна розкуркулених, а значить і “неблагонадійних елементів” тримати поблизу кордонів? Оскільки на них уже дивилися як на потенційних шкідників, порушників, то їх виселяли подалі від кордону, або встановлювали за ними негласний нагляд (бо вважали, що раз вони постраждали від радянської влади, то, певна річ, розкуркулені можуть вдатися до ворожих вчинків).

У деяких прикордонних смугах власті діяли більш рішуче на користь селян. У Теофіпольському районі Бердичівського округу весною 1930 р. колективізація йшла повільно. Всього тут було усупільнено 17,1% господарств та 16,5% землі. Суцільну колективізацію провели лише у 13 селах, де розкуркулили 78 господарств. Але виселків не організували, а виділили малоприсадатну землю в межах земгромад. Отже, люди зилишилися проживати у своїх селах, хоч і довелося освоювати нові земельні ділянки. До речі, у районі загальна кількість землі селянського користування становила 52,4 тис. га, а отим 78 розкуркуленим дворам надали за встановленою нормою тільки 292,4 га. Земельна ж норма була такою: коли у родині було до 5 їдців, то давали по 0,30 га на кожного, коли більше 5, то по 2 га на двір.

Як і скрізь, посилення темпів колективізації прискорило

процес розкуркулення та виселення селян і в Теофіпольському районі. Вже восени 1930 р. тут органами ДПУ за межі України було виселено 274 господарства, з них куркульських 147. Виникає запитання, а решта 127 господарств - це які? Виходить, не куркульські, а скоріше всього заможного-середняцькі, включені на депортацію для виконання рознарядки зверху, коли вже за цю справу взялося ДПУ. Але ж згідно з політикою треба продовжувати виселенство. Й у січні 1931 р. райвиконком Наркомзему УСРР повідомив таке: "У зв'язку з масовою суцільною колективізацією, під час підготовки до весняної сільськогосподарської виробничої кампанії 1931 р. по нашому району виділено 8 ділянок у віддалених від кордону найнезручніших землях для сільськогосподарського використання з метою утворення виселків у 10-20 куркульських господарств, котрі на базі суцільної колективізації буде розкуркулено з встановленням їм мінімальних споживчих норм... Всього куркульських дворів, котрі не можуть бути прийняті до колгоспів і на базі суцільної колективізації мусять бути розкуркулені - 213 господарств. Із загальної кількості куркульських господарств 160 дворів буде розміщено на вищезгаданих ділянках"³⁶ І знову постає питання: а останніх куди? Та, втім, особливої загадковості про їх долю й не могло бути: або на нові додаткові виселки, або і зовсім за межі України як "непотрібних" на своїй землі. Тільки за вищенаведеними даними, у цьому районі за неповний рік зазнали дискримінації 565 селянських господарств.

Звертає на себе увагу і той факт, що у ході масового виселенства місцеві власті не встигали ще утворити виселки, як селян вже видворяли із сіл. Тут теж діяла не стільки адміністративна влада, скільки така силова структура, як ДПУ,

про що частково вже йшлося. Наведемо ще один приклад, вартий на увагу. Весною 1930 р. у Вчорайшанському районі на Бердичівщині розкуркулили 160 господарств, склали план на організацію виселків, але не здійснили його. Чому саме - про це повідомило у січні 1931 р. місцеве керівництво: “Тому що відповідними органами (підкреслення наше. - Є.Ш.) розпочатò висилку таких. Сімей зовсім висланих по району - 81, та у 79 господарствах - частково, залишалися старі й непрацездатні. Таким чином, у даний час організація виселків по нашому району є зовсім зайвою. Землі всього відібрано у куркулів 1065,49 га і передано разом з майном колгоспам. У користуванні куркульських господарств залишилося поки що 105,96 га. Крім куркульської землі, ще є 69,7 га землі контрреволюційних господарств, що вислані частково. Цими днями ці господарства будуть переглянуті й непрацездатним членам дворів, що залишилися, буде надана мінімальна їдоцька норма, а решту землі буде передано колгоспам”³⁷

Прості розрахунки показують, що кожен з 160 дворів володів в середньому по 6,6 га. Може хто більше, хто менше, але загалом небагато. Якщо ж припустити, що один господар мав 10 га, а другий - 3 га, то в такому разі, чому всі разом потрапляли до списків виселенців? Це були люди тієї так званої “третьої категорії”, які не хотіли йти до колгоспу, заборгували державі і т.ін. Досить було будь-якого приводу, щоб зарахувати до куркулів чи підкуркульників й визначити міру покарання. Зокрема, зовсім не випадково у лексиконі апаратників з’явився й новий ярлик - “контрреволюційні господарства” Такими було визначено оті 79 “частково висланих”, що мали 69,7 га землі - менше 1 га на подвір’я - та з наміром ще урізати. Справа, звичайно, не в тому, що колгоспи збагатіли приєднаними крихтами селянської землі, а в тому, щоб відібрати її, здійснити політичні настанови,

знешкодити, ізолювати селян виселенством, довести у такий спосіб їх “провину”

Ще драматичнішим було становище розкуркулених і розлучених родин, в яких залишалися напризволяще похилі члени сім'ї. Принагідно зазначити, що при вивченні архівних джерел з такими кричущими фактами, сучаснику доводиться, м'яко кажучи, тільки дивуватись, як самі власті не помічали (не хотіли, не розуміли, не могли, або й все разом) парадоксальності своїх рішень. Проста життєва логіка підказувала споконвічне - старі люди доживали свій вік у сім'ї, їх утримували й доглядали близькі люди, бо вони вже своє відпрацювали. А от тепер працюючих членів сім'ї відривали від них, висилали, а їм, непрацездатним, давали клопоть землі для праці на ній. Абсурдність таких дій була очевидною, але для того смутного часу не для всіх. Про моральні втрати й говорити нічого. Кого там хвилювали людські переживання, горе роз'єднаних родин, відчай покинутих стариків тощо.

Для виконавців сталінського гарту нічого неможливого фактично не існувало, бо винахідливість можновладців була напрочуд різноманітною. Якщо примушували трудитися нездатних до роботи селян, то не менш безглуздою здається політика переселення працездатних на виселки без надання землі. Для чого ж тоді виселяти, коли її вже відібрано за місцем проживання і не відведено на виселках? То, мабуть, можна залишатися жити в рідному селі? Так розмірковували селяни. Зовсім інші плани були у властей. Які саме - частково вже наведено вище, та й в інших місцевостях вони були не менш радикальними. У Лисичанському районі (Артемівський округ), наприклад, розкуркулили 124 господарства, намітили землю для виселків у радіусі 10-13 км, але лише на 1-2-х ділянках для розміщення. Це означало утворення укрупнених

поселень, скупчення всіх 124-х господарств на одному місці, або в крайньому разі на двох площах, що не відповідало нормі (нагадаємо про 10-20 дворів, визначених Наркомземом). То ж треба шукати нові ділянки, вказати кому й куди виселятися, давати роз'яснення начальству, словом, мати зайвий клопіт.

Так ось, у січні 1931 р. заступник голови Лисичанського РВК Тимофієв інформує Наркомзем: “Куркульські господарства, що зовсім не мають майна, оскільки все продано, або, що дехто вже сам все розбазарив, плануємо не наділяти землею зовсім, а дати землі лише під садибу на загальній куркульській ділянці і використати куркулів на спеціальних кар'єрах. Виселяти на ділянки плануємо й тих, кого розкуркулено під час осінніх хлібозаготівель [1930 р.], причому без будь-яких постанов загальних зборів селян про вимоги виселення, тобто в адміністративному порядку, але з проведенням широкої роз'яснювальної роботи серед населення. Просимо дати свої зауваження...”³⁸

Які там “зауваження” - всі дії властей чітко вписувались у поточний момент. З'явилися підстави для виселення за невиконання хлібозаготівель, відкинута видимість “демократичності” щодо рішень селянських зборів стосовно виселенства. Тепер це робили “без всяких постанов”, бо думка та настрої селян нікого й не цікавили. Зрозуміло і те, чому на виселках не давали землі, а тільки присадибну ділянку. Щоб селянин не займався хліборобством, а ставав резервною найманою робочою силою, і його, як виселенця, можна направити куди завгодно за бажанням влади. Така практика застосовувалася дедалі частіше, і вчорашній землероб ставав землекопом, корчував пні, прокладав канали, працював на лісоповалі і т.д.

Невідворотність виселків нависала над селянами навіть там, де здавалось б ніяких підстав для цього не було. У

Великодимерському р-ні на Київщині весною 1930 р. ні суцільної колективізації, ні розкуркулення, ні виселків не було. Люди жили й працювали відносно спокійно. Але і їх не минула лиха година, бо вступали в силу у той час стрижневі чинники здириства із селян, як і в інших районах, хлібозаготівлі.

Справа в тому, що у районах, де не було суцільної колективізації, “під шумок” загальних вказівок робилося те ж саме, що і в суцільноколективізованих, особливо, коли не виконувалися непосильні (й неодноразові) плани хлібозаготівель. Тоді неминуче наставало розкуркулення й виселення. Так зробили і у Великодимерському районі. У лютому 1931 р. заступник голови райвиконкому Л.Борщ повідомляв: “За невиконання куркульськими господарствами хлібозаготівлі та фінансових кампаній восени 1930 р. ліквідовано 52 господарства. Для цих господарств землю відведено у двох виселках на площі 145 га”³⁹

На перший погляд - дивна логіка. Якщо весною 1930 р. розкуркулення у районі не було за відсутністю відповідних господарств, то де ж вони взялися восени 1930 р.? Тим більше після березневих (1930 р.) сталінських “роз’яснень” щодо перекручень і головотяпства на місцях, з вимушеною тимчасовою “відлигою”

Але саме з осені 1930 р. розпочалася нова хвиля колективізації з тиском на середняка - одноосібника, у тому числі й на вибулих з колгоспів, з метою їх повернення. Методи “впливу” були різні.- від експропріації майна і депортації до хлібозаготівельних і фінансових заходів, зокрема, індивідуального оподаткування “твердим завданням” так званих експертників. Отже, згадане керівництво Київщини, як кажуть, чітко виконувало спущену зверху програму і вишукувало нових “куркулів” для виселення. Як бачимо,

нічого нелогічного у їх діях не було.

Виселенство ставало абсолютно репресивною нормою, тим більше, що в нього втягувалися нові верстви селян, зарахованих до заможних. Для них спеціально створювалися нестерпні умови господарювання із заздальгідь нездійсненними планами, як, наприклад, для експертників, яким "до двору" доводилися просто фантастичні завдання.

Ось як вирішили проблему із заможним селянством в Ічнянському районі на Чернігівщині. На 20 листопада 1930 р. там до 50% суцільної колективізації не дотягли, виселків не утворювали. Та у деяких селах згідно з рознарядкою заможникам відвели, як і годилося, гіршу за якістю землю, але все ж таки в межах села, а не за його околицями, що до речі, було виключним явищем на той час.

Як уже зазначалося, обстановка з наступом на заможні прошарки села в кінці 1930 р. змінилася, чого не уник й Ічнянський район. На 27 лютого 1931 р. там розкуркулили 148 господарств, з яких 12 вислали за межі України. До решти 136 дворів приєднали 253 експертні господарства і, таким чином, мали вислати вже 389 дворів. Для них організували 20 виселків з максимальним розташуванням по 20, а мінімальним - по 13 господарств на кожному виселку⁴⁰

Отже, селян-експертників прирівнювали до куркулів і в разі невиконання будь-яких хлібних чи фінансово-податкових завдань безжалісно виселяли. Їх землі, само собою, переходили у власність колгоспів, для чого, власне, все й робилося. До того ж, сталінська теза про ліквідацію куркульства як класу залишалася в силі до кінця колективізації у 1932 р., спрацьовувала вона навіть і тоді, коли селянство повально гинуло від голоду, або тікало із сіл. По суті вже не було кого розкуркулювати, а виконувати це треба було, тому хапали всіх підряд - і одноосібників, і колгоспників, що

“саботували” хлібозаготівлі, а також виконавців усіх рангів, які потурали “ворожим елементам”

Між тим, виробництво товарного зерна падало, багато земельних площ пустувало, заростало бур'яном. Посіяне і не зібране зерно гинуло або на полях, або на зсипних пунктах під відкритим небом. І виселений “недалеко” хлібороб з болем спостерігав занепад рідного села, поневіряння людей внаслідок безглуздості такої політики. Знижувався матеріальний рівень життя суспільства взагалі, в корені підірвалися продуктивні сили сільськогосподарської галузі.

Програма виселенства селян, тим часом, діяла повною ходою, якщо і не безпосередньо, то з перспективою. До речі, у Чернігівському та Вінницькому округах відставали від заданих темпів колективізації, тому там з організацією виселків запізнювалися, але керівництво намагалося виправдатися. Наприклад, з Носівського району (Чернігівщина) у березні 1931 р. повідомлялося: “Наш район не належить зараз до району суцільної колективізації. Але ж організація куркульських виселків проводилася, і справа знаходиться у такому стані: на 1 березня 1931 р. виявлено куркульських господарств по району 497. Всього буде утворено для розселення цих господарств 30 виселків. Під ці виселки відводиться за обмеженою нормою землі 1272 га. Залишається від обмеженого землекористування цих господарств у фонд для поширення колгоспів (ще одне підтверження головної мети властей. - Є.Ш.) майже 2390 га. Остаточно справи про виселення куркульських господарств на призначені виселки президією РВК ще не затверджено”⁴¹

Отже, на виконання директив ніби щось і робилося, однак місцеві власті обережно відносилися до огульного їх виконання. Це були своєрідні “острівці” спроби у репресивній обстановці дотримуватися “лінії” та водночас якомога більше

захистити людей.

Відзначимо і таку особливість повідомлень місцевих властей, а саме: просту фальсифікацію соціального складу селянства. Оскільки треба було будь-що визначити куркульські елементи, то при встановленні майнового статусу це робилося просто: у відомостях закреслювалося слово “заможні” і писалося “куркульські” й, таким чином, штучно визначалася наявність куркулів, чого не уникли і деякі районні керівники Чернігівщини.

Існувала й ще одна підступність у багатьох округах України, зокрема, у тому ж Носіївському районі. При землевпорядкуванні у 1928 р. заможним господарствам створили виселки, виділили 14,1 га землі, переселили, а їх землю розподілили між малоземельними бідняцько-середняцькими господарствами, що цілком відповідало політиці властей про землезабезпеченість цих верств селянства. Це було свого роду “підкування” про їх господарське процвітання. Одержавши додаткову землю, ці люди, природно, почали ефективніше працювати, примножувати своє виробництво. За два роки (1928-1930 рр.) вони досягли певних успіхів, зросли і зміцніли економічно, збільшили вихід товарного зерна. У результаті наполегливої праці багато бідняків та маломісних середняків перейшли у розряд заможницьких господарств і саме цим підписали собі “смертний вирок” Коли почалася суцільна колективізація, вони й потрапляли до хвилі реквізиції як куркулі та підкуркульники. У Носіївському районі саме так і сталося, коли оті 497 господарств були визначені як куркульські й приречені на виселки. Проте, що ж власті могли протиставити тиску зверху? Абсолютно майже нічого, крім місцевих “хитрощів” щодо конкретної обстановки і відповідних дій. У більшості районні власті усвідомлювали

несправедливість і згубність центральної політики, тому опиралися їй як могли.

Зокрема, у Народицькому районі (Коростенщина) на всі запитання й вимоги Наркомзему УСРР щодо виселення селян відповідали так: у районі не було суцільної колективізації, розкуркулення не було, виселків не утворювали. Хоч і були призначені до виселення за межі України найзаможніші селяни, але місцеві власті дозволяли їм реалізувати майно та будівлі за власним бажанням. Отже, деякою мірою враховувались їх інтереси, тим більше земельні. У зв'язку з цим Народицький РВК у березні 1931 р. повідомляв: “Відносно обмеження землекористування куркульсько-експертних господарств, то таке в районі не проводиться, оскільки таким господарствам доведені тверді завдання та план посівкампанії “до двору” Належна їм кількість землі збережена (підкреслення наше. - Є.Ш.) та лише обмінюна на даліші та гіршої якості землі”⁴²

На той час це виглядало як своєрідна “вольниця” в обстановці беззаконня, страху і репресій. По своїй глибинній суті це був один з проявів селянської непокори на районному рівні, протесту проти безтямного вигнання працюючого хазяїна з його землі. Мудрі поліщуки-хлібороби (адже місцеві керівники здебільшого теж були із селянського середовища) розуміли трагічне становище не тільки селянина, але і всієї хліборобської справи при такій антиселянській політиці й “викручувалися” як могли. Залишити “куркулям-експертникам” таку ж кількість землі на виселках, яку мав селянин раніше, всупереч обмеженим нормам при виселенні, було просто нечуваним “зухвальством” До того ж, і майно, як бачимо, не пішло “з молотка”, а розпорядився ним сам селянин з вигодою для свого господарювання.

Слід відзначити, що деякі райони відмовлялися давати

відомості, які вимагав Наркомзем. Так поступили у Козелецькому районі на Чернігівщині. У відповіді Наркомзему від 22 березня 1931 р. повідомлялося: "На Вашого листа від 21 листопада 1930 р. № 77-0/621 щодо надсилання Вам відомостей про стан розселення куркульських господарств у районах суцільної колективізації на виселки, відокремлені від сільських місцевостей, Козелецький райземвідділ повідомляє, що зазначені заходи в Козелецькому районі не проводились як у районі не суцільної колективізації, де усупільнено лише 14% господарств. У районі на даний час налічується 212 куркульських господарств, причому майно та засоби виробництва 124-х господарств ліквідовано, але не на базі суцільної колективізації, а як за невиконання різних державних завдань. З вищезазначеної кількості куркульських господарств голів двору 62-х господарств вислано за межі УСРР, але прав на землекористування останніх не позбавлено. Відомість за Вашою формою не надсилається, оскільки заходи, що вимагаються останньою, по району не проводились"⁴³

Таке рішуче тлумачення політики відбивало і практичні дії місцевих керівників. З одного боку, розкуркулення, а з іншого, - тільки часткове, як і депортація. Враховуючи, що документ підписали два працівники районний землевпорядник та керуючий земсправами, - то пряме визнання ними прав на землю висланих селян за межі України виглядало й зовсім як самостійне рішення всупереч центральній політиці щодо землекористування розкуркулених. Та й невиконання обов'язкового розпорядження Наркомзему було досить сміливим вчинком.

Такі явища не залишалися поза увагою властей, тим більше, що подібне спостерігалось і в інших районах, Про

це негайно повідомляли офіційні особи вищим інстанціям. Так, інженер-організатор території (існувала й така посада у той час) О.Т.Конюшенко у доповідній записці від 4 квітня 1931 р. інформував Наркомзем України: "Проїздом перебуваючи у Жашківському районі", виявив, що за постановою РВК у зазначеному районі зовсім не ведеться справа в напрямку утворення куркульських виселків [для] куркулів 3-ї категорії по здійсненню їх виселення. Під час розмови з райземлевпорядником тов. Самтриником Д.Ю. та керуючим земсправами тов. Гуляєвим виявилось, що ця постанова відбулася за таких міркувань: що в районі є 501 куркуль і тому виселків не слід утворювати, щоб не концентрувати куркульню. Крім того, за словами райземлевпорядника, в практиці є такі випадки, що куркулів, у яких відібрані будинки, переселяють у бідняцькі хати, але, правда, останній наполягає, що цих явищ є дуже мало.

Одночасно з цим район має на 1 квітня 1931 р. 70% колгоспів і до весни, оскільки зараз бурхливий рух колективізації, є думка [що] буде мати 100% з можливого прийому. Не дивлячись на мої роз'яснення про необхідність і доцільність утворення виселків, райземлевпорядник та керуючий земсправами дали таку відповідь, що на це є постанова району, і тому ніяких виселків ми ні в планах, ні в натурі визначати не будемо. Крім того, відомостей про куркулів 3-ї категорії до НКЗС також не надіслали, пояснюючи тим, що РВК не має цього ні обіжника, ні форми, що до нього додавалася. Відомості ці вимагалися НКЗС від 21 листопада (1930 р.) № 77-0/621, щоб були дані до 15 грудня 1930 р. Довожу до Вашого відома для розгляду та прийняття

---

* *Колишнього Уманського округу, з лютого 1932 р. - Київської обл.*

відповідних ухвал щодо цього. Інженер-організатор Конюшенко”⁴⁴

Коментарі, як кажуть, зайві. Відзначимо тільки одне - як все ж таки довго змогли протриматися жашківці, відстоюючи права селян.

Подібні сигнали посадових осіб, затримка або відсутність відповідей з місць спонукали Наркомзем неодноразово суворо нагадувати про надсилання відомостей щодо виселків. Про це, зокрема, свідчать повідомлення виконкомів, нерідко з посиланням відразу на кілька вихідних даних листів Наркомзему. Для дослідження це має позитивне значення, бо в запізнілих відповідях міститься досить широка інформація. Наприклад, у Близнюківському районі (Дніпропетровщина) під час землевпорядження у 1930 р. виселки не утворювалися. 7 квітня 1931 р. керуючий земсправами Мороз та землевпорядник Чуб оповістили Наркомзем: “Проводилося лише обмеження прав землекористування куркульських господарств за нормами, встановленими РВК у 1930 р.: господарствам до 3-х їдців - 3,5 га, від 4-х до 6-5 га, 7 та більше їдців - 6 га. На 1 квітня 1931 р. район досягає суцільної колективізації 84%, тому зараз проводиться лише підготовча робота щодо утворення куркульських виселків, здійснення яких буде проведено після весняної посівкампанії - по закінченню посіву різних культур”⁴⁵

Правильно, треба дати можливість обсіятися селянам, щоб і земля не пустувала, й урожай щоб був, а вказівки нехай почекають. Крім того, розкуркулені залишалися мешкати у своїх селах більше року, та ще й обмежена для них норма землі була дещо вищою, ніж в інших районах (ця справа, нагадаємо, вирішувалася на місцях). Отже, у районі захищали селян як могли і, і.о. можливості, якнайдовше.

У цьому відношенні у Бабчинецькому районі на Вінничині пішли ще далі - залишили майбутнім виселенцям всю їх землю і місце проживання, хоча найзаможніші селяни були репресовані. Ось як про це повідомляли Наркомзему 6 квітня 1931 р. голова райвиконкому Малюта та секретар Желавський: “На обіжне розпорядження НКЗС від 21 листопада 1930 р. та нагадування від 24 березня (1931 р.) № 77/6 про ліквідацію куркульських господарств у районах суцільної колективізації Бабчинецький РВК повідомляє, що виселків куркульських у 1930 р. не організовано. Причини невиселення до цього часу куркульських господарств 3-ї категорії на виселки пояснюється тим, що район наш не суцільної колективізації. Але ж робота підготовлена, садиби виділено й восени буде виділено орну землю. Всього в районі куркульських господарств 221. З них за межі вислано 132, залишено - 89”⁴⁶

Зрозуміла річ, що депортації при розкуркуленні з будь-якого приводу, або активно протестуючих селян (1-2-ї категорії) мало який район уник, та ще й у бурхливому 1930 р. А от більш “смирених” хліборобів обережні керівники умудрялися якось ще тримати. Те, що “куркулів 3-ї категорії” у районі не торкнулося виселення майже протягом двох років (аж до осені 1931 р.) говорить саме за себе. У всякому разі це доречно спростовує категоричні висновки Сталіна щодо перекручень та репресій під час колективізації виключно з вини місцевого “головотяпства” До речі, в кінці 1930 - на початку 1931 рр. до Наркомзему надійшли відомості про відсутність виселків з Уланівського, Хорольського, Лугинського, Великописарівського, Чечельницького та інших районів України⁴⁷

Та при узаконеному беззаконні протистояти владі наважувалися далеко не всі. Місцеві керівники побоювалися

вказівок зверху, нерідко діяли з перестраховкою, щоб, бува, чого не вийшло щодо їх обвинувачень у посібництві заможному селянству. Тому становище з виселенням селян у районах складалося по-різному, навіть у межах одного округу. Зокрема, Одещина, що входила до степової природно географічної зони, і була хліборобним регіоном, перебувала у колі особливої уваги. Тут теж, як і скрізь, панувало селянське безправ'я. Для прикладу наведемо хоча б таке: у Новоархангельському районі суцільна колективізація не проводилася, виселки не утворювалися. Проте райвиконком у грудні 1930 р. повідомляв, що земля розкуркуленим селянам відродилася вдалині та найгіршої якості, але без виселення людей із села⁴⁸. Як же так? Масової колективізації не було, а розкуркулення було. То значить і тут вона мала тотальний характер, не зважаючи на вказівки не проводити її там, де не було суцільної колективізації.

Саме так все здійснювалося й у Гросулівському районі, де, наприклад, 172 господарства селян так званої третьої категорії одержали у 1930 р. земельні наділи по 3 га в населених пунктах поза межами колгоспних полів і залишилися там жити, тобто фактично вже були вислані. Стосовно організації спеціальних виселків, то голова райвиконкому Коваль у грудні 1930 р. запитує Наркомзем: "Після одержання Вашого листа разом з формою, що до нього додається, РВК приступив щодо утворення виселок, але останнє незрозуміло, чи стосується ця директива Гросулівського р-ну чи ні, тому що район розташований поблизу кордону"⁴⁹. Деяка розгубленість посадової особи зрозуміла, та головне полягало у тому, що політика центру була обов'язковою до виконання навіть там, де для цього не було підстав.

Своєрідна ситуація склалася у Кривоозерському та

Савранському району. У них колгоспів було мало, у 1930 р. вони не вважалися суцільноколективізованими, виселених селян тьж не було. Але ось що обіцяв Наркомзему служака режиму, завідувач земельним відділом Кривоозерського райвиконкому Кудрявцев: “Що торкається утворення таких поселень у 1931 р., то зараз намічені перспективні виселки і проводиться добір куркульських господарств для їх заселення”⁵⁰. Вельми красномовне визнання - якщо куркулів ще немає, то їх треба знайти, підібрати й вислати. Так демонстрували свою вірнопідданість деякі керівники.

Зовсім по іншому поступив голова Тилігуло-Березанського (згодом Анатолівського) райвиконкому Титаренко. У грудні 1930 р. він сповістив Наркомзему України таке: “По нашому району не утворено куркульських гнізд-виселків. Польову землю вказали по 3 га у розпорошеному вигляді на найгірших землях нашого району. А мешкають куркулі по тих селищах, як і раніше, до розкуркулення, але в інших, гірших садибах. А садиби куркулів передано колгоспам та бідноті”⁵¹

Не кажучи вже про вираз “гнізда-виселки”, що точно характеризує процес скупчення селян, наголосимо на іншому. По-своєму мудрий районний керівник одночасно повідомляв, що у двох директивах Одеського окрземвіділу немає вказівок на утворення виселків, як того вимагає Наркомзем. А тому він дотримується настанов свого окружного начальства в Одесі, а не центральної установи (Наркомзему) в столиці України Харкові. Це вже було пряме ігнорування розпоряджень верховної влади, формальний привід для хоч якогось захисту селян від свавілля.

Отже, виявлявся ще один аспект практичних дій

---

* Приєднаний у 1930 р. до Кривоозерського району.

виконавської влади на місцях. Мало того, що демонструвався непослух центру, так ще й заможники-виселенці залишалися на прожиття у своєму селі, хоча і позбавлялися рідної оселі. Половинчастість таких рішень була характерною для багатьох районних властей України, коли щось і здійснювалося, але водночас радикальні заходи гальмувалися, якщо була хоч якась зачіпка для цього.

Це, однак, не свідчило, що все було стримано й слухняно з боку вигнаних селян. Цілком природно, що їх психологічне навантаження було надто напруженим й вони іноді вдавалися до відчайдушних вчинків. Так, 24-літній Самойлов Василь Семенович, селянин із с. Великі Копані Цюрупінського району на Одещині, розкуркулений і виселений у 1930 р., не витримав напруги. У лютому 1931 р. він увірвався у свою колишню хату з відчайдушним криком: “Хто має право хазяйнувати у моїй хаті?” А в ній вже жив бідняк-колгоспник артілі ім.Петровського Коломийченко Василь. Побоюючись помсти, останній швидко виселився з “куркульської” хати. Вона довго пустувала, бо мало хто наважувався її зайняти. Що ж у наслідку? Виїзна сесія Одеського облсуду в березні 1932 р. засудила В.С.Самойлова до 10-річного строку таборів, по 5 років заслання та позбавлення прав. Таким чином, розкуркулений і виселений селянин одержав додаткове покарання. Мало того, що суд визнав його дії як “терористичний акт”, а підвів ще й політичну основу: “У діях обвинуваченого суд яскраво вбачає одну з форм класової боротьби куркуля з передовим колгоспним селянством села”⁵²

Ні більше, ні менше - отаке вселенське узагальнення дій однієї людини щодо проводжуваної політики в країні в цілому. Але, з дозволу сказати, хто ж поставив селянина у таке становище, примусив його на такі вчинки? Відповідь не

оригінальна - сам сталінізм. Мабуть, не випадково касаційна колегія Верховного суду України пом'якшила вирок Самойлову до 4-х років перебування в загальних місцях ув'язнення із збереженням поразки у правах, але з відміною заслання⁵³ Видно, не таким вже був винуватим селянин, коли найвища судова інстанція саме так вирішила його справу.

Тим часом, на місцях згущена атмосфера централізованого тиску була настільки сильною, що не всі керівники наважувалися діяти самостійно згідно з місцевими обставинами. Тим більше, що після офіційних “накачок” щодо перегинів під час масової колективізації деякі виконавці намагалися зберегти “хорошу міну при поганій грі”, що теж цілком зрозуміло. Вони ж були підневільними, залежними діячами, лавірували як могли. При дотриманні офіційної лінії на розкуркулення й виселення селян, деякі районники маскували свої дії чисто словесним формулюванням, так, нібито нічого особливого і не відбувалося. Наприклад, у Новогеоргіївському районі Кременчуцького округу суцільної колективізації, тотального розкуркулення та виселення селян за межі України й району не було. То що ж у такому разі було? “Був лише продаж майна куркульських господарств за невиконання різних кампаній”, - повідомляв у лютому 1931 р. заступник голови РВК Павлюченко. Оця на перший погляд така собі безвинна інформація (“лише продаж майна”) і була сутністю розкуркулення у районі. Далі Павлюченко сповіщав: “Під час колективізації всім куркульським господарствам залишалася мінімальна споживча норма землі, котра відводилася поза полями колгоспів з найменш придатних та найдалі розташованих земель”⁵⁴ Власне кажучи, нічого особливо нового у повідомленні Павлюченка і не було, бо така “лінія” здійснювалася у більшості районів України.

Втім, траплялися й зовсім неординарні випадки. Зокрема,

у Бобровицькому районі (Чернігівщина, пізніше Київщина) суцільна колективізація була проведена тільки в одному селі, де було усупільнено 51% землі. Оскільки там ще існувала хутірська форма землекористування (ліквідована з 1929 р.), то розкуркуленим господарствам урізали лише норму землі, але дозволили проживати на своїх садибах. Коли ж суцільна колективізація охопила більшість сіл району, то вже у 1931 р. разом з розкуркуленням земля відводилася на виселках з переселенням людей⁵⁵

Хоча Наркомзем України вимагав зосередження виселенців по 10-20 господарств, деякі райвиконкоми порушували ці вказівки, утворювали укрупнені виселки по кілька десятків дворів з різних причин. Головним чином це траплялося тому, що значні усупільнені земельні площі відходили до колгоспів. Крім того, наявність підприємств, густої мережі залізниць, радгоспної землі, великих лісових масивів тощо позначалося у різних районах на розмірах землекористування виселенців.

Так чи інакше, явища розселення селян на нових землях у скупченому вигляді не були, як бачимо, поодинокими. Зокрема, у 1930 р. у Плисківському районі Бердичівського округу частина розкуркулених селян була вислана за межі України. Як і повсюдно, наступала черга і для інших “неблагонадійних” категорій згідно з “височайшою” градацією за цією ознакою. Для 170 господарств з 26 сіл району було визначено 6 виселків по 20-30 дворів на кожний з них. Постає питання, скільки ж було отих нововиявлених куркульських дворів у кожному селі, як вони розташувалися на виселках, скільки одержали землі і т.д. Наведемо бодай один конкретний приклад вирішення цієї справи, про що дають уявлення такі відомості⁵⁶

Кількість виселених дворів, відведених виселків та землі для депортованих селян Плисківського району (1930 р.)

Виселено дворів		Розташовано на виселках		
Із яких сіл	Кількість	Назва села	Кількість дворів	Відведено землі (га)
Люлинці	1	Збаржівка	30	59,60
Андрушівка	2	Бардошівка	25	46,75
Спичинці	3	Вербівка	30	56,60
Наказ'є	12			
Паріївка	4	Роскопане	30	64,10
Плисків	10	Човновиця	30	64,10
Довжок	5	Довжок	25	50,25
Дологецьке	2			
Скала	5			
Попівка	4			
Чернявка	5			
Біданівка	6			
Довгалівка	3			
Васильківці	27			
Очеретня	16			
Збаржівка	5			
Дзюнків	9			
Вербівка	1			
Закерниче	1			
Роскопане	10			
Кожанка	9			
Бардошівка	1			
Скоморошки	4			
Човновиця	14			
Адамівка	4			
Очитків	7			

Всього: сіл - 26, дворів - 170, виселків - 6, дворів - 170, землі - 341,40 га

Ці дані нашттовхують на деякі роздуми. Найпростіший аналіз показує, що по-перше, засилля куркулів у 26 селах, припустимо, не було. Тільки в 6 з них налічувалося понад 10 і більше вірогідних міцних господарств, а в 20 населених пунктах існували поодинокі заможницькі двори. Всі вони були визначені, однак, як куркульські. На жаль, за браком відомостей про майновий стан цих господарств неможливо встановити їх конкретний соціальний статус. Чи навряд вони були такими вже “глитаями-кровопивцями”, щоб їх треба було знешкоджувати руйнацією господарювання, тим більше, що найзаможніші селяни раніше вже були вислані за межі України.

По-друге, відведення на 6 виселках 341,40 га для 170 господарств, звичайно, відбивало існуючу занижену норму землі (до 5 їдців — 2 га пашні та 0,35 садибної землі). Відзначимо й таке, що окружний центр спочатку встановив куркульським господарствам на виселках по 2 га на 5 їдців та 0,5 га садибної землі. Якщо ж було більше членів сім'ї (наприклад, 6 осіб), то повинно виділятися вже по 2,5 га пашні та 0,5 садибної. Однак Плисківський райвиконком вирішив це питання по-своєму: скоротив земельні площі, мотивуючи це наявністю 2-х цукрових заводів, густотою залізниць, 8 радгоспів, великих лісних масивів тощо.

Навіть неозброєним оком видно, що на кожний виселений двір припадало в середньому по 2 га землі орної і садибної разом. Якщо врахувати, що під садибу чітко визначалося лише 0,35 га, то для землеробства залишалося по 1,5 - 1,6 га ріллі. Що ж можна було виростити на такому “полі”? Принаймні те, що могло прогодувати сім'ю та, може, ще якусь домашню живність. Отже, як і в інших “виселенських” випадках, про виробництво товарного зерна не могло бути й мови.

Активна хліборобська праця виселенців скорочувалася,

вони ледве скніли на своїх виселках, перетворюючись у своєрідних люмпенів на землі. Уцілілий же на селі одноосібник ледве тягнув лямку, обтяжений податками, збіднювався, розорявся, а то й розпродувався за борги. Отже, тягар виконання державних планів падав на колгоспи, з яких, природно, вимітали все до зернини, не кажучи вже про “натуральні штрафи” Вилучалося продовольство повсякденного ужитку, що, наголосимо ще раз, не мало ніякого відношення до кампанії хлібозаготівель, зате пряме - щодо організованої державної помсти селянам за їх непокору і протистояння політиці колективізації, супроводжуваної репресіями. Вона ніби злий рок висіла над селянством, щоб підірвати не тільки їх зацікавленість у виробництві с/г продукції, насамперед, зерна, але й саме фізичне існування на світі нечуваним голодом 30-х років. Селянські виселки посіли у цьому процесі відведене їм режимом місце і відіграли свою негативну роль у розселяннюванні своєю репресивною сутністю.

На жаль, ми не маємо узагальнюючих відомостей про кількість виселків, переселених на них господарств, відведену земельну площу, склад сімей, їх осілість, працю, чи, навпаки, відторгнення нав'язаного способу життя на новому місці і т.д. Та можна погодитися з думкою проф. С.В.Кульницького про те, що переважна більшість селян не сприйняла господарювання у такий спосіб. У своїй книзі “Ціна “великого перелому” він засвідчує наслідки переселення за 1930 рік. За даними 156 районів (з більш як 580), з 28,3 тис. розкуркулених сімей (по третій категорії) на виселках проживало тільки 3,7 тис., у селах залишилося 17,3 тис., решта зникла невідомо куди⁵⁷ Можна уявити, що це було характерно і для наступних років, особливо з посиленням темпів колективізації, розкуркулення, виселенства, коли селяни вважали за краще

податися у міста, на виробництво, новобудови, чи хоч куди, ніж животіти у принизливих для хлібороба умовах не виробника товарного зерна, а своєрідного “дачника” тих років. Наважимося сказати, що тут спрацьовувала ще й генна гордовитість селянина, поклик предків, спадковість землеробського покоління з роду в рід продовжувати справу дідів - прадідів, батьків і свою власну. Все це безжалісно було увірвано сталінізмом з його відразливим “переломом” Що ж - одержали те, чого домагалися в ім'я нібито високої мети для всіх, а практично вийшло - поневіранням для всіх.

ВИСНОВКИ

У цьому дослідженні лише фрагментарно відтворено головні напрямки антиселянської політики під час колективізації, зокрема, щодо примусового переміщення частини селянства на виселки в межах України. Як і інші акції, воно було запрограмовано самою сутністю пануючої ідеологічно-політичної доктрини, спрямованої на реформування сільськогосподарського сектора на державних засадах колективістського характеру. Докорінний злам виробничих відносин на селі з ліквідацією приватновласництва закладав протистояння між режимом і селянством. Подолати його можна було тільки насильством, що й було зроблено. Отже, репресивність стала складовою частиною політичного курсу, втілення якого обернулося руйнацією галузі, поневіранням для селянства.

Найбільш хазяйновиті його верстви, особливо середняки, не кажучи вже про горезвісних “куркулів”, зазнали дискримінації різного гатунку. Результат був один - виключення із сфери сільськогосподарського виробництва значної кількості товарних виробників, що, природно, не

могло не позначитися на кон'юнктурі зернового ринку. Все це компенсувалося тотальними хлібозаготівлями й вилученням продовольства, що призвело до голоду.

У цьому процесі певне місце зайняли й селянські виселки. Неупереджений, об'єктивний погляд на цю сторінку селянської історії дає можливість з'ясувати, як і чому саме так каралися звичайні селяни, вся провина яких полягала у небажанні йти до колгоспу. Вже одне це було криміналом, і, таким чином, тягнуло за собою репресивні заходи.

Наведені тут документи не є випадковістю, бо саме вони відтворюють події на місцях. На основі критичного аналізу фактичного матеріалу джерелознавчого характеру висвітлюється практичне здійснення політики у різних регіонах України. Воно було неоднозначним, містило різні підходи, розуміння, а значить і виконання центральних настанов. Принагідно зазначимо й про таке - що ж може бути більш вірогідним, ніж свідчення документів тих часів? Це безстороння, неупереджена констатація як загального процесу, так і конкретної ситуації на селі щодо виселків. Вона проливає світло на обстановку, відношення й практичну діяльність представників влади різного рангу щодо настанов зверху.

Головна цінність наведених документів полягає в тому, що це є інформація з перших рук. Саме вона розкриває механізм дії місцевих керівників, їх власний погляд на процеси, що відбувалися під час колективізації. Їх здебільшого негативне ставлення до безпідставного ("законного") покарання селян шляхом переселення на виселки мала досить розповсюджений характер.

Частина низового виконавського апарату краще за центр розуміла згубність проводжуваного реформаторства на селі. Але, будучи його провідниками, так чи інакше вимушена була

підпорядковуватися, вносячи водночас свої корективи у цей процес. Певною мірою вони свідчать про самостійність мислення, досить обтяжливі пошуки способів захисту селян від сваволі. Мало того, що подекуди відверто не виконувалися центральні вказівки щодо виселків, так ще й приймалися свої місцеві рішення стосовно практичного вирішення долі селян, приречених на виселенство. Були ж бо на місцях здоровомислячі, досить рішучі для свого часу люди, які на противагу офіційним вимогам виставляли свої власні позиції, тим більше всупереч запопадливому виконавству. Вдавалося це далеко не скрізь, але вже сам факт хоч якоїсь протидії центру є показовим щодо наявності здорових сил на селі в оцінці подій, що відбувалися.

Відзначимо ще одну особливість наведених джерел. Повідомлення з місць здаються на перший погляд однотипними, стандартними, іноді навіть лаконічними. Це деякою мірою так, бо повідомлялося про одне і те ж згідно з вимогами властей, зокрема Наркомзему. Однак у кожному з них містилася оригінальна, та сама раціональна зернина, що розкривала сутність процесів виселенства в окремому селі, районі чи окрузі, а заодно й поведінку апаратників. Їх розбіжницько-суперечливе ставлення до запроваджуваних заходів тільки підтверджує складність становища на селі.

Невідворотність документальних свідчень позбавляє, на наш погляд, необхідності доводити зайвий раз, коли, як і чому саме так все відбувалося. Тим більше виправдовуватися перед упередженими різного толку сучасниками, або майбутніми дослідниками у тому, що історики 90-х років прагнули пристосуванства до кон'юнктурщини нового часу. Політика режиму 30-х років була такою, якою вона була, і саме цю історичну істину необхідно відтворювати об'єктивно, а не об'єктивістськи. Спростувати її можна хіба що нарочито

свідомо, але аж ніяк не заперечливо щодо головного наслідку - голоду 30-х років.

Що торкається взагалі періоду 1928-1932 рр., то це були роки, коли особливо ретельно готувався ґрунт для здійснення "великого перелому" Політика режиму спрямовувалася на штучне розшарування селянства, протиставлення різних його верств для ускладнення ситуації на селі, її використання для втілення визначеного курсу, в тому числі під тезою "загострення класової боротьби". Поділ селян на "категорії" є історичним доказом саме такої лінії. І розправлялися з кожною з них згідно з виробленими у надрах вищих керівних структур планами. Так звана 3-я категорія селян, приречена на ближнє виселенство, була складовою частиною розселянювання, коли альтернатива - колгосп, або своєрідні "соловки" за межі навіть не України, а свого села, району, округу була фактично наперед визначена.

Селянство й зазнало на собі всі викрутаси політики. Головне, по-перше, полягало в тому, щоб примусити їх колективізуватися. По-друге, при їх незгоді на це - відібрати землю та інші засоби виробництва на користь колгоспів, щоб поставити перед вибором "або-або" По-третє, покінчити, нарешті, із селянином-власником, який заважав побудові соціалізму по всьому фронту. По-четверте, дати взірець всім тим, хто вагався у виборі шляху, щоб показати, що чекає у такому разі селянина при протистоянні владі. Таким чином, загнання у глухий кут було забезпечено.

Дійсно, повернення до практики часів воєнного комунізму протягом 1928-1932 рр. введенням продрозверстки, надзвичайщини у хлібозаготівлях, непосильним фінансово-податковим тягарем та ін. стягненнями лягло на плечі селянства неспроможністю не тільки товарного виробництва, але й простого виживання. Та ще й супроводжувалося

репресивними заходами від судових процесів до адміністративного виселенства.

Все це творилося від імені партії, радянської держави, соціалізму, а фактично - правлячою верхівкою. Більшої дискредитації самих цих постулатів, ошуканства сподівань людей та суспільства і бути не могло, що й дотепер визнається одними як злочин тимчасових правителів, іншими - як закономірність імперської державної політики. Мабуть існувало те і друге, бо такою вже була клятвopорушна природа сталінізму, що не тільки діяла у своєму часі, але й заклала підвалини на майбутнє, перевернувши хід історії догори ногами на багато десятиріч.

Це стосується й кадрів усіх рівнів, які "вирішували все" Вчорашні керівники - апаратники, що сумлінно (свідомо чи несвідомо) виконували всі вказівки та виступали як каральники власного народу, згодом самі ставали жертвами режиму. Коли відпадала необхідність у їх догідливості при здійсненні головної мети, вони репресувалися й здебільшого гинули, як "вороги народу" Про це свідчать теперішні реабілітаційні процеси. Ця важлива тема на часі вже започаткована окремими дослідженнями, має бути продовжена, у тому числі з проблематики виселенства.

Тема селянських виселків, як здійсненої віхи в історії селянства України, безперечно, заслуговує на всебічне, спеціальне вивчення у всіх аспектах політичного, юридично-правового, практичного й, скажімо так, побутово-виробничого характеру. Слід поєднувати загальне з конкретними сюжетами. Зокрема маловідомо, як селяни переселялися, обживалися, господарювали (якщо таке було) на новому місці, обмежених землях, виживали у скрутних умовах. Важливо з'ясувати також і те, яку продукцію давали виселенці, якщо не для зернового (що малоймовірно), то хоча

б для споживчого ринку.

Проблема виселенства заслуговує на дослідження ще й тому, що це була не просто запланована акція насильництва, але й прояв глобального наступу на інакомислення, у тому числі в селянському середовищі. У терористичній обстановці 30-х років важко було втриматися на “державному рівні” як керівним, так і рядовим працівникам. Від каральної загрози не був гарантований ніхто, чим би не характеризувалася їх уособлена діяльність - віропідданство, пристосуванство, чи, тим більше, опозиційність. Для дослідників колективізованого села має непересічне значення вивчення витоків інакомислення в тих умовах, не кажучи вже про його оцінку в наш час.

При цьому слід враховувати те, що вольові рішення політиків-ідеологів згідно з доктринерськими програмами йшли врозріз із закономірностями об’єктивного процесу соціально-економічного збалансованого розвитку всіх галузей народного господарства. Тим більше такої як сільськогосподарська, що потребувала особливого підходу щодо її паритетності, насамперед з промисловістю.

Все це, однак, було не враховано, відкинуто політичною кон’юнктурою. Ліквідація непу означала не тільки знищення багатокладності економіки, що довела життєздатність свого потенціалу, але й символізувала наступ централізованості у всіх сферах економічного й суспільно-політичного життя.

Таким чином, тема виселків, утворюваних для селян під час колективізації, тільки на перший погляд здається вузько-обмеженою, хоча й сама по собі, як така, заслуговує на увагу. Та вона водночас є багатогранною, вміщує в себе широкий спектр проблем 20-30-х років з аграрного питання взагалі, підготовки й здійснення колективізації зокрема. У цьому контексті втілення політики у безпосередню практику,

складовою частиною яких були виселки, віддзеркалює цілу переверотну епоху в умах, душах та долях людей. Грядущий тоталітаризм став антиподом реалій тогодення, дійсних прагнень людей до соціальної справедливості, самовиявлення і врешті-решт матеріального достатку. Все це обернулося утопією, диктат політики над економікою призвів до руйнації замість творення.

Переважаючою виробничою силою стали колгоспники та ще вцілілі одноосібники, які спромоглися якось ще довгий час годувати людей, державу, суспільство. Це, до речі, ще раз доводить про те, що у всі часи, при всіх катаклізмах, перебудовах, змінах суспільно-політичного ладу і т.д. селянство, як таке, було і лишається однією з опор державного існування, гарантом стабільності та самого життя.

Випробування, що випали на долю українського села, визначені довгочасним терпінням й гідністю, з якими несло свою нележку ношу селянство. Однак відзначимо й таке. Опираючись примусовій колективізації у 30-х роках, зараз у 90-х, чимало селян не бажають виходити з колгоспів. Отакий парадокс історії. Призвичаївшись до колективної праці (своєрідної "толоки"), частина селянства з притаманною йому обережністю відноситься до корисних нововведень. Скоріше всього, воно боїться залишитися віч на віч з полем, тим більше спостерігаючи труднощі сучасного фермерства. Проте, прогресивні процеси утвердження всіх форм власності, у тому числі скооперованої праці пайового характеру, набувають сили. Щоб опам'ятатися від довголітньої сплячки, потрібен, ясна річ, час, бо земля повинна належати тому, хто її обробляє. Як мовиться, пора, нарешті, дещо привести у відповідність: зміст має бути один, а форма - різною, у тому числі колективною, але на зовсім

інших, не одержавлених засадах, таких, як того забажають люди села.

Багатостраждальна історія українського селянства заслуговує на те, щоб зняти перед ним шапку пошани і вдячності за його незбутну відданість хліборобській ниві, вічному покликанню долі годувальників - рятівників всього суцього на землі.

ДЖЕРЕЛА

- ¹ *Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. Стат. сведения по сельскому хозяйству СССР на 1927-1930 гг. - М., 1931. - С.67.*
- ² *Історія колективізації сільського господарства Української РСР (1917-1937 рр.) // 36. документів і матеріалів у 3-х томах. - К., 1965. - Т.2. - С.222.*
- ³ *Сталін Й.В. До питань аграрної політики в СРСР. Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. // Твори. - Т.12. - С.169.*
- ⁴ *Там же. - С.167.*
- ⁵ *Сталін Й.В. До питання про політику ліквідації куркульства. як класу // Твори. - Т.12. - С.181.*
- ⁶ *Там же. - С.180.*
- ⁷ *Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - К., 1991. - С.78; Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917-1937 гг.). - К., 1987. - С.165.*
- ⁸ *Сталін Й.В. Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного руху // Твори. - Т.12. - С.190-198.*
- ⁹ *Сталін Й.В. Рік великого перелому. До XII роковин Жовтня // Твори. - Т.12. - С.132.*
- ¹⁰ *Див.: Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - С.79.*
- ¹¹ *Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. - М., 1957. - С.267.*
- ¹² *Коллективизация і голод на Україні. 1929-1933. 36. документів і матеріалів. - К., 1992. - С.547.*
- ¹³ *ЦДАВО України, ф.1, оп.5, спр.385, арк.47.*
- ¹⁴ *Там же.*
- ¹⁵ *Там же, арк.137.*
- ¹⁶ *Там же, арк.125.*

- ¹⁷ Там же, арк.366-368.
- ¹⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.142-143.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. - С.150.
- ²¹ Там же. - С.149-153.
- ²² Там же. - С.150-151.
- ²³ Сталін Й.В. Відповідь товаришам свердловцям // Твори. - Т. 12. - С. 186.
- ²⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т. 2. - С. 249.
- ²⁵ Див.: Колективізація і голод на Україні... - С. 159-161, 195-200; та ін.
- ²⁶ Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому"... - С.94.
- ²⁷ Там же. - С.96.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф.27, оп.11, спр.543, арк.215.
- ²⁹ Там же, арк.113, 223.
- ³⁰ Там же, арк.8.
- ³¹ Там же, арк.42.
- ³² Там же, арк.20.
- ³³ Там же, арк.24.
- ³⁴ Там же, арк.53.
- ³⁵ Там же, арк.29, 38.
- ³⁶ Там же, арк.65.
- ³⁷ Там же, арк.64.
- ³⁸ Там же, арк.71.
- ³⁹ Там же, арк.102.
- ⁴⁰ Там же, арк.163.
- ⁴¹ Там же, арк.164.
- ⁴² Там же, арк.132.
- ⁴³ Там же, арк.129.
- ⁴⁴ Там же, арк.206.
- ⁴⁵ Там же, арк.208.
- ⁴⁶ Там же, арк.209.
- ⁴⁷ Там же, арк.36, 50-52, 61.
- ⁴⁸ Там же, арк.47.
- ⁴⁹ Там же, арк.38.
- ⁵⁰ Там же, арк.76.
- ⁵¹ Там же, арк.27.
- ⁵² Там же, ф.24, оп.8, спр.3257, арк.153.
- ⁵³ Там же, арк.151.
- ⁵⁴ Там же, ф.27, оп.11, спр.543, арк.77.
- ⁵⁵ Там же, арк.139.
- ⁵⁶ Там же, арк.73-74.
- ⁵⁷ Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому"... - С.96.

ЗМІСТ

1. Вступ.....	4
2. Загальні передумови.....	9
3. Політика в дії.....	19
4. Висновки.....	59
5. Джерела.....	66

Підписано до друку 01.08.95 Формат 60x84 1/16

Ум.друк.арк. 3,95 Обл.вид.арк. 04,08

Тираж 80 Зам. 544 1997р. Ціна договірна

Поліграф.д-ція Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

